

Hoofdstuk 2: Kerk buitengaats

1. Zeevaart

Europese kustvolken waren gericht op visserij en handel. Fransen en Basken voeren tot New Foundland voor hun walvisvaart. Vanuit de Republiek verschenen VOC en WIC schepen in Atlantisch gebied, ook van Nederlandse en Franse admiraliteiten. Particuliere reders lieten zich gelden voor de Groenlandse walvisvaart en naar de Oostzee ‘te vrijen neringh’. De oversteek naar West-Indië begon vaak vanaf de rede van Texel, van het Vlije of Vlie, van Goedereede en ’t Vlakte in Zeeland of van Franse eilanden bij La Rochelle. Iedereen was van het belang van religie aan boord overtuigd. Een tijdlang konden er in de vrij gesloten gemeenschap allerlei spanningen spelen. Sociale onrust op zee zou zijn ontstaan door proletarisering, een begin van klassenstrijd, tweedeling van scheepsvolk en officieren. Religie zou bij conflicten middel zijn tot pacificatie.¹ Omgekeerd kon verschil in religieuze beleving stof tot twist opleveren.

Maar wie wilde dat werk doen? Wie droeg de verantwoordelijkheid? We vragen ons af hoe dat dan werd gerealiseerd en wat ermee werd beoogd. Het voert te ver een kwantitatief onderzoek te doen om inzicht te krijgen hoeveel hulpverleners aan boord klommen. Toch, een overzicht van hulpverleners op schepen in Atlantisch gebied helpt ons de weg naar West-Indië te vatten. De Groenlandse- en Sontvaart en die op de Middellandse zee komen incidenteel ter sprake. Ons doel treft schepen van admiraliteiten, WIC, van particulieren en kaperkapiteins. Eerst zoeken we naar noodzaak, ontstaan en bedoeling van het zeepastoraat, waarna het mandaat en het werk van hulpverleners aan bod komt. Juridische procedures gaven hen door de selectie, aanstelling en instructie nieuwe zekerheid als gezagsdragers aan boord geaccepteerd te worden, al dienzelfs dat door hun werk ook te bevechten. Tenslotte zoeken we een antwoord op de vraag naar het gehalte van maritieme en missionaire ontmoetingen op zee.

2. Extra zorg op zee

Geestelijke zorg was geen privilege van sommigen. Bezoek aan zieken behoorde tot de taken van vrome mensen. Wie zorg gaf of dat ontving, wist hoe belangrijk het was.

Handelsbelangen en oorlogen waren bovendien verweven met de godsdienst.

Religieuze rivaliteit bracht Engelsen en Spanjaarden tot het verwijt dat de Republiek weinig deed aan geestelijke zorg voor bootsvolk. Het stoelde op de veronderstelling dat er aparte werkers moesten aangesteld voor zeelieden.² De gewoonte een kerkvlag te hijsen als een door Engeland en de Republiek afgesproken teken om elkaar tijdens zeeslagen niet lastig te vallen tijdens kerkdiensten aan boord, logenstrafte dit verwijt van verwaarlozing. In de Republiek werd zwaar gehecht aan collectieve en persoonlijke zorg voor scheepslieden van allerlei sociale afkomst. Op de schepen ontstond zelfs een apart zeepastoraat.

Ons intrigeert de vraag hoe men ertoe kwam en hoe het door de kerk werd ontvangen. Voorts gaat het om de bevoegdheid van personen met welke instructie en hoe welzijn van scheepslui werd geregeld. Belangrijk is de vraag of mensen zich inderdaad als geestelijke verzorgers lieten uitzenden, hoe ze werden behandeld, hun werk deden en op welke schepen. Ons interesseren hun arbeidsvoorwaarden die door admiraliteiten, WIC en kooplieden, door

¹ Ketting, *Leven aan boord* (2002) beperkt zich tot Oost-Indiëvaarders.

² Vgl. Van Lieburg, ‘Het personeel’, 65-100, en Van Deursen, *Bavianen*, 16-19

kerken en vooral predikanten zelf werden bevraagd. Het leven op zee bleef immers riskant. Europese volken bleven met elkaar op voet van (zee)oorlog. Dat beïnvloedde ieders inzet en beschikbaarheid. Dat doet de vraag stellen naar bereidheid en haalbaarheid van zorg op zee. In een tweede onderdeel bespreken we maritieme en missionaire ontmoetingen buitengaats, niet nadat ter afsluiting van het eerste onderdeel wordt bekeken wat dit sociale werk inhield.

2.1. *Noodzaak voor zeepastoraat*

Franse, Spaanse en Portugese schippers lieten geestelijke zorg voor hun bemanningsleden over aan de kerk en haar priesters. Kapiteins uit de Republiek wisten zich geroepen als huisvaders leiderschap te tonen in Bijbellezing en publieke godsdienstoefeningen. Van officieren uit de kring van hugenoten verwachtte de nieuwe kerk dat zij het verbod op Bijbellezing en gebeden aan boord zouden trotseren, al lieten ze noodgedwongen op Franse schepen rooms-katholieke geestelijken toe.

Per definitie was geestelijke zorg een elitaire taak, het vereiste gezag en geletterdheid. Waar dit religieuze leiderschap naar behoren werd vervuld, kwamen soldaten en zeelieden in zorg niets tekort. Admiraal Pieter van der Does liet in 1599 vooraf predikanten gebeden uitschrijven die hij aan boord gebruikte. Anderen demonstreerden zelfstudie en Bijbelmeditatie als training. Zo kolonel Diederick van Waardenburch tijdens zijn tocht in 1629 naar Brazilië. Voor collectieve praktijk in ware religie kregen soldaten en zeelieden Bijbels en psalmboeken mee.³ Ook van hen werd verwacht dat ze leerden of konden lezen en van papier, liever uit het hoofd van harte meezongen. Psalmen en strijdliezen waren populair. Rooms-katholieke scheepseigenaars en zeeofficieren in ‘Nederlandse’ dienst werden verplicht ruimte te geven voor de publieke religie, voor samenkomsten uitgevoerd op gereformeerde wijs. Hugenotenkapiteins onder Franse vlag dienden hun moed bijeen te schrapen om predikanten mee te nemen.

De pastorale zorg zal zeker beoefend zijn waar kooplieden en bevelhebbers lidmaat of zelfs ouderling waren. Dat brachten admirals Tromp en De Ruyter in praktijk. Als kerkleiders deden ze hun plicht om uit de Heilige Schrift te lezen, of deze te laten voorlezen, de morgen- en maaltijdgebeden uit te (laten) spreken en de dag met meditatie en gebed te besluiten. Wie dit zelf deed, had geen extra hulp aan boord nodig. Maar zodra dit werd nagelaten of teveel werd, ontstond een probleem. Verzuim noteerden scheepsofficieren en bootslieden inderdaad in journaals en brieven. Klachten werden oorzaak deze zorg buitengaats specifiek te benoemen.

Ongeveer vanaf 1600 begon in de Republiek een apart zeepastoraat. De overgang zien we op de vloot van Watergeuzen zodra men gezamenlijk en langdurig op zee bleef kruisen, en wel op twee manieren. Ex-priesters zetten hun pastorale werk aan boord voort als voorheen. Tegelijk hadden ze soms politieke en militaire leiding in zeeslagen. Door hun dubbelfunctie delegeerden bevelhebbers de geestelijke zorg aan ex-pastores. Dat gaf professionalisering. Van 1568 tot 1572 komen we minstens vijf personen tegen die op de vloot van Watergeuzen als zodanig dienst deden. Een bekende ex-priester en leider van een groep geuzen was Jan Michielsz. uit het Vlaamse Belle. Hij werd predikant op het admiraalschip van Lumey. Een ander was eerder priester in het Friese Sloten. Deze Agge Hillesz. was met vrouw en vijf kinderen naar Emden gevlucht. Hoewel schipper ontpopte hij zich als predikant en leider van Watergeuzen. Hun vlootoperaties konden ‘nationale’ cohesie bevorderen. Watergeuzen waren in gereformeerde kring echter weinig geliefd. Zelfs werden ze in Emden van het avondmaal

³ Van Deursen, *Bavianen*, 16.

geweerd vanwege gewelddadige rooftochten in Friesland.⁴

De tweede reden voor een professioneel zeepastoraat lag bij prins Willem van Oranje. Hij vond de opzettelijke aanstelling van geestelijke hulpverleners nodig voor leger en vloot. Zeker onder de Watergeuzen wilde hij uitoefening van de gereformeerde religie bevorderen. Hij had twee redenen. Allereerst (!) voor duurzame invoering zelf van deze religie en om rooms-katholieken te weren. Antagonisme gaf protestants ritueel bestaansrecht op zee. In zijn artikelbrief van 10 augustus 1570 schreef hij dat “de Capiteynen elk op zijn schip hebben sullen eenen Minister om Gods Woord te verkondigen, gebeden te doen en de soldaten met de schippers te houden in Christelijke zedigheid”. In de aanhef van de brief zette hij zijn bedoeling uiteen. Met ‘hulpe van de Schepper’ wilde hij het ‘suyvere woord Gods weder sien herplant in dese Nederlanden’ om ‘t’selve land ... wederom te brengen in sijn oude vryheid en privilegie’.⁵ Volgens prins Willem behoorde godsdienstvrijheid tot een eeuwenoud privilege en stond liturgische gerechtigheid voorop. Predikanten kregen daarmee aan boord allereerst een liturgische functie en de dienst van Woord en gebed kreeg een zelfstandige status. Zijn tweede doel voor de geuzenvloot was politiek-sociale en morele orde onder zeelieden. Hen moest collectief en persoonlijk christelijke zeden worden geleerd om verwildering uit te roeien, in ieder geval te minderen. Wangedrag was de aanleiding, en wel met betrekking tot vlootvoogd Lumey. Personen met bijzonder geestelijk gezag konden naar zijn besef conflict voorkomen en, indien uitgebroken, helpen overwinnen. Het ging om vrijwaring van onrust en muiterij.⁶ Zijn maatregelen waren politiek bedoeld om slagkracht van Watergeuzen in de greep te krijgen in zijn strijd met Spanje.

De vroege instructie uit 1570 voor predikanten en ziekentroosters op de schepen kenden dit tweërlei voorschrift. Liturgische bepalingen voor godsdienstsamenkomsten waren nummer één, al betrof het vooralsnog papier. Vervolgens schreef hij ethische bepalingen neer en regelde hij erkenning van zowel kerkelijk als maritiem gezag. De bepalingen kregen een eigen leven toen Maurits het overnam voor de schepen onder zijn directie. Straks komen we de instructies tegen. Nu al kan gezegd dat hij de kerk vroeg beide doelen te onderschrijven voor leger en vloot. Het draaide om collectieve liturgie alsook de zorg “crancke ende ghequetste soldaten in haren noodt by te staen”,⁷ dus inclusief persoonlijke hulp. Rond 1600 stond de urgentie vast en was er een tweeledig fundament voor een professioneel zeepastoraat.

2.2. *Zorginstanties in soorten*

Welke instantie namen de zorg voor het zeepastoraat op zich? De praktijk gaf het antwoord. De Oranjes gaven als opperbevelhebbers van de vloot daarvoor de stoot in de Republiek. Maar Maurits was niet de enige overlegpartner van de kerk voor dit werk. Als hoogste autoriteit had hij formeel bevel over vijf admiraliteiten. Hoe kwam dat?

De vloot van de Watergeuzen was geen centrale of “s Lands’ vloot. Een nationale vloot was er evenmin in 1600. Zelfs in Frankrijk kende tot de vrede van Alès in 1629 geen nationale marine, wel een ‘algemene of Franse admiraliteit’. Haar gezag was beperkt tot de havens van Pas de Calais tot Mont Saint-Michel. Deze vloot viel onder koninklijk gezag met de term ‘algemeen’. Zij was concurrent van drie andere admiraliteiten, van Bretagne, Guyenne (La

⁴ De Meij, *Watergeuzen*, o.a. 44, 136, in bijl. III lijst van manschappen 1568-1572 en sociale status; andere expriesters: Jan Jarich, (Terschelling), Johan Omal, (Luik), Andries Schorm, (Weststellingwerf) en Snoeck, (Gorcum).

⁵ In Bor, *Nederlandsche Oorlogen I*, fol. 325; vgl. Oegema, ‘kerk buitengaats’, 575v.

⁶ Zie Van Schelven, *Willem van Oranje*, 213.

⁷ Zie *Acta P.S. Zuid-Holland*, 28 aug. 1590; vgl. Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 371.

Rochelle) en de Levant (Marseille). De laatste had zeggenschap over galeischepen en Middellandse zeevloot. Vóór zijn koningschap was Van Navarre (Hendrik IV) titulair hoofd van de admiraliteit in La Rochelle. Na troonsbestijging bleef hij gezagvoerder van deze protestantse admiraliteit, maar het bevelhebberschap zette haar eigen maritieme leven voort. De kerk claimde daarover zelfs zeggenschap. De synode sprak in 1622 uit dat de admiraliteit door haar generale assemblee was ingesteld “et la souveraineté de Béarn”. Even later werd in 1625 gesteld dat deze was opgericht ten behoeve van de koning “et des Eglises réformées de France et souveraineté de Béarn”. In 1622 leverde zij onder admiraal Jean Guitton inderdaad slag met de koninklijke vloot onder hertog De Guise. Een strijd die na zes jaar eindigde met de val van La Rochelle. In 1629 vond de protestantse zeemacht in Frankrijk haar einde als gelijkwaardige partner.

De vloot kreeg nationale allure, werd althans een koninklijke zaak. Vooral protestantse families in Normandië en andere westelijke regio's leverden relatief veel personeel, soldaten, mariniers en bevelhebbers. De bekendste was Abraham du Quesne, geboren in 1610 in Dieppe. Hij werd gezien als de meest bekwame admiraal in Franse dienst en overleed als protestant. Lodewijk XIV noch Colbert konden hem door hun bedreigingen en ingehouden eerbetoon voor zeeslagen bij Sicilië en Algerije bewegen zijn protestantse religie op te geven. Na 1685 werd protestanten volledig verboden op de vloot te dienen.⁸ Met andere woorden, de Franse kerk liet het zeepastoraat vermoedelijk eerst aan admiraliteiten en reders van schepen over. Later nam de koning met de Franse kerk de verantwoordelijkheid over.

De Republiek kende vijf gewestelijke admiraliteiten. Holland had er drie, één in Rotterdam, in Amsterdam en in het Noorderkwartier (Enkhuizen en Hoorn) met een admiraliteitshuis vlak bij het Vlie op Vlieland. De admiraliteit van Zeeland vond haar zetel in Middelburg en stond onder de Zeeuwse Staten, terwijl de Friese admiraliteit in Dokkum en na 1648 in Harlingen zetelde. Admiraals werden door de Staten van elk zeegevest benoemd. Ook zij werden met de Staten - vooral in stadhoudersloze tijdperken - en de prins overlegpartners van plaatselijke en regionale kerken voor uitoefening van de publieke religie op oorlogsschepen.

De situatie werd ingewikkelder door handelsvloeten. Zeevaartinstanties werden talrijk met neer gezagsniveaus. De relaties van opperkoopman, schipper en militair oppercommando waren tamelijk diffuus. De geestelijke zorg gold voor Maurits ook handelsschepen. Zeker vanaf 1600 bleef men lang van huis hoezeer voor een enkele retourreis bestemd. Met soldaten aan boord kwamen de schepen mede onder zijn gezag als opperbevelhebber. Elke admiraliteit beschikte over eigen eskaders, was zelf voor het personeel verantwoordelijk. Zij bepaalden in overleg met reders of er extra verzorgers nodig waren. Vissers, kooplui en reders hadden oppergezag over hun handels- en vissersschepen als zij geen soldaten aantrokken. Behalve particuliere reders kwam er nog een andere instantie aan te pas.

Dreiging van Duinkerker kapers bracht stadsbesturen ertoe schepen uit te rusten. Particuliere kooplieden kregen zowel zelfstandig als gezamenlijk gezag over zeelui uit naam van stedelijke instanties. Van 1630 tot 1658 riepen stadsdirecties hulp van admiraliteiten in voor begeleiding van hun schepen. Wie de resoluties van de Zeeuwse admiraliteit leest, raakt verrast over het grote aantal verzoeken. Alleen al van 1596 tot 1600 riepen veel particulieren meermalen haar hulp in voor begeleiding naar Hamburg, Bordeaux, Bayonne, Calais, Dieppe, La Rochelle en andere Franse havensteden. Allerlei namen van reders kwamen voorbij. Italiaanse kooplieden uit Middelburg Lorenzo Arnolsini, Bernardo Giriui en Bernardo Massei, of mannen als De Moucheron en Le Moyne die in 1597 onder bescherming een partij huiden

⁸ Richard, *La Vie des Protestants*, 96-101.

in West-Indië lieten halen. Factor Pieter de Neveu uit Vlissingen diende met succes een konvooverzoek in, evenals Adriaen Provoost, koopman te Abbeville, Daniel Pointel en Raphael Sotheens, reders van 'de Engelse natie' in Middelburg, Manuel Rodrigues, koopman van de Portugezen, Daniël van Breen, Hans le Fer, Jacques Hoste, Pieter Robbert, François van Hecke, André Ousel, ook allen kooplieden te Middelburg, alsook Nicolas Sale te Arnemuiden en Maert de Wilde te Vlissingen. Deze admiraliteit beperkte zich dus niet tot Zeeuwse binnenwateren. Zo verzorgde de Friese admiraliteit trouwens konvooiën naar de Sont en Oostzee.

Pas op 23 november 1645 werd een definitief eind gemaakt aan onhelderheid in bevoegdheden tussen WIC en admiraliteit. Toen werd bepaald dat helpers vanuit Zeeland uitgezonden onder opzicht zouden vallen van de classis Walcheren. Sinds 1641 kwamen predikanten niet meer voor rekening van 'de militie' maar van de WIC, en wel op gelijke voet in gage en 'costgeldt' aan boord als tevoren. Zuinigheid zal vrije kooplieden minder belang hebben gegeven voor extra personeel. Op hun schepen kwam immers kapitein, commandeur of oppercommies zelf in aanmerking voor Bijbellezing en gebeden in kajuit en aan dek. Dat geldt nog meer voor kapers die zich vooral vanuit Zeeland ontplooiden. Anders dan in Amsterdam speelden de directies van kaapvaart daar vaak onder één hoedje met de WIC. Voor kapers in de regio van Brazilië werd zelfs een 'Brasilse directie tot Middelburg' (1646-1654) opgericht die o.a. zetelde in het noordoosten van Brazilië, vlak bij het huidige Recife. Nog lang nadat de Republiek in 1654 haar Braziliaanse kolonie had opgegeven, bleven Zeeuwse kapers er actief.⁹ Mogelijk dat op hun schepen ziekentroosters werden geplaatst, zoals Cornelis Jacobus Ceurmaker die in mei 1658 vertrok en in 1662 zijn terugkeer uit Brazilië aan de Amsterdamse classis meldde.

Overigens, pas sinds 1626 stelden Holland en Zeeland een vast korps van zeeofficieren aan. Friesland hield zich ook toen nog afzijdig. Deze admiraliteit had trouwens in haar Dokkumer periode slechts zorg over 12 schepen of leende schepen van Amsterdam.

Kortom, er was een verscheidenheid aan autoritaire instanties voor het werven van geestelijke hulpverleners. Daarom was de rol van de WIC voor de kerk buitengaats gering en dat kon in West-Indië zich doorzetten. Het geeft reden de relatie van kerk en admiraliteit te accentueren voor activiteiten in West-Indië. Veel predikanten van oorlogsschepen treffen we daar. Maar de vraag rijst of de kerk noodzaak zag voor een extra zeepastoraat. Dat is de vraag naar receptie en regeling van dit werk om van tevoren te weten waar men aan begon.

2.3. Kerkelijke receptie

Invoering van ware Godsverering aan boord vroeg kerk en overheden ruimte te scheppen voor predikanten en ziekentroosters. De documenten van classes en synoden willen we lezen om te zien in hoeverre de kerk op deze vraag inging.

In 1595 vond de Zuid-Hollandse synode in art. 23 het niet doenlijk predikanten twee maanden uit hun gemeente te halen. Tegelijk besloot zij twee predikanten, Jacobus Baselius van Bergen op Zoom en Otto Tonsor van Woudrichem, aan te wijzen voor de duur van een veldtocht.

Lagen soldaten in het garnizoen dan gaven regelingen daarvoor problemen. In Geertruidenberg bleken veel Friese soldaten in 1601 ongedoopt te zijn. De vraag drong zich op wat men met hen aan moest indien ze gedoopt wilden worden om op christelijke wijze te kunnen trouwen. En wat te doen met ongedoopten van 7, 8, 9 en 10 jaar? De classes Dordrecht en Schieland (art. 14) antwoordden in 1601: na onderricht kon de doop bediend,

⁹ Roos, *Zeeuwen*, 70-77.

maar voortgezet onderricht bleef nodig om in avondmaalviering deel te nemen. Predikanten uit de regio moesten hierin ‘na de meste stichting van de kerck’ handelen. Dopen en trouwen was taak van lokale predikanten. Nuchter en praktisch reageerde de kerk en wees predikanten deze zorg toe. Was dat incident of werd dat structureel?

Maurits regelde voor de soldaten dat ze in garnizoen en tijdens veldtochten op donderdag een preek konden bijwonen ter voorkoming van ongeregeldheden.¹⁰ Om diezelfde reden zocht hij naar vlootpredikanten. De faam van zeelieden was er ook naar. De Zierikzeese Udemans stelde hen niet voor niets gelijk met de heidenen in Noord-Amerika, al wisten zeelieden zich soms in hun christelijk geweten geraakt.¹¹ Bovendien had de kerk een zekere greep op het maritiem beleid. Dat illustreert een voorval uit 1624 toen de Republiek Frankrijk ondersteunde met een vloot voor rooms-katholieke acties. Predikanten fulmineerden heftig vanaf hun kansels tegen het verbond en de hulpverlening. De synode van Overijssel eiste van de Staten-Generaal dat de vloot werd teruggehaald en kreeg haar zin. Admiraal Haultain werd daarom teruggeroepen.¹² Structurele inzet voor zeepastoraat bleef geen vrome bespiegeling. Desgevraagd zonderde de kerk personen af. Al vroeg werden predikanten aangewezen voor oorlog- en handelsvloeten. Uiteindelijk overlegden alle admiraliteiten met de kerk, waardoor de uitzending van pastorale werkers toenam. Zonder kwantitatief volledig te zijn, kan het volgende beeld geschetst.

Aanvankelijk ging de aanstelling van predikanten buiten de kerk om. Althans voor de vloot in 1588 die tegen de Spaanse Armada werd uitgereed. De resolutie van de Zeeuwse admiraliteit van 25 augustus 1588 meldde dat Theodoricus of Dierick Valck werd aangenomen als “dienaer des Goddelijcken Woorts soo onder de soldaten te velde in Hollant als de bootsghesellen te water”. Hij vroeg de admiraliteit vervolgens om zijn niet betaalde salaris waarvoor hij naar de Amsterdamse admiraliteit werd verwezen. De Schiedamse synode kreeg op 30 augustus 1588 klachten tegen hem te beoordelen. Hij had geen kerkelijke aanstelling, zijn prediking evenmin als leefwijze bleken op orde.¹³ Na belofte van beterschap, op grond van het synodeoordeel te Leiden in 1592 dat de klachten terecht waren, werd hij weer genoemd. De admiraliteit van De Maze betitelde Valck toen hij zich opnieuw aanbood in haar resolutie nog als ‘veldprediker’. Zij betaalde hem het bedrag van 75 gulden voor vlootdienst van 4 maart 1592 tot 23 september 1592, en wel om het ‘oorlogsvolk te water te bedienen’ onder de admiraliteit van ‘Holland’. Op 1 november 1591 besliste de Rotterdamse admiraliteit dat zij de kosten voor een ‘bedienaer des Goddelijcken Woorts voor het scheeps- en krijgsvolk’ voor de helft, te weten 75 gulden, zou betalen, de andere helft kwam voor rekening van de stad Rotterdam.¹⁴ Theodorus Valck liep als predikant weer in oktober 1591 met zijn ziel onder de arm. De Zuid-Hollandse synode klaagde dat hij nooit in Holland ‘in den ministerio’ had gediend maar toch predikantenwerk zocht. Zij verwachtte van de prins in Delft dat hij zich van dit kwaad bewust werd en voor Valck maatregelen nam. Zelfs, zo werd er in de acta van de synode (art. 21) te ’s-Gravenhage aan toegevoegd, dreven de ‘crijgsluijden den spot met hem’. Onze conclusie is dat hij in soldatenkring bekend was in dienst van Maurits. In maart 1592 werd hij op de oorlogsvloot aan werk geholpen. De autoriteiten trokken ook in later jaren structureel verzorgers aan.

¹⁰ Van Deursen, *Maurits*, 87.

¹¹ Udemans, *Geestelyck Roer*, 70v.

¹² Hofdijk, *Geschiedenis*, 545; vgl. Carpentier Alting, ‘Vlootpredikanten’, 165.

¹³ Zie *Adm. Zeeland* inv. nr 2447, resoluties 1584-1590 en *Adm. Amsterdam* inv. Nr. 1338, res. 4 mrt 1592; vgl. Oegema, ‘kerk buitengaats’, 577.

¹⁴ ARA, inv. nr. 1508, *Adm. Van de Maze*, 1 nov. 1691, 4 mrt en 23 sept. 1592.

In 1598 werden Jakob Mattheeuwsen en Philip Pietersen als dominee-ziekentrooster uit Amsterdam met enkele schepen meegezonden. Achteraf zei de classis Amsterdam op 21 november 1599 dat het niet slechts om de 'meenighte van Christenen' ging die op 'de reyse' meevoeren, maar evenzeer om 'eenige ongedoopten'. Met profetische vermaningen en onderricht moest de ware religie worden ingescherpt. Met vijf kaperschepen van Jacques Mahu werden in 1598 een predikant en een ziekentrooster meegestuurd naar Zuid-Amerika. De bedoeling van de prins, maritieme autoriteiten en kerk liep parallel. In gelijke zin werd gesproken over tweeërlei functie van de publieke religie.

Gebrek aan documentatie maakt onduidelijk welke rol de kerk speelde. Dat geldt ook Louis d'Herde of Herdius. In dienst van koopman Balthasar de Moucheron, lid van de Franse kerk te Middelburg, voer de ervaren predikant van Oost-Souburg onder leiding van ex-Antwerpenaar en Middelburgs koopman Joris van Spilbergen op 28 maart 1598 naar West-Afrika.¹⁵ In het volgende hoofdstuk verdient hij uitgebreider aandacht. De Moucheron ondernam met Pieter van der Hagen in mei 1599 een nieuwe poging om in West-Afrika een verversstation te organiseren. Beiden sloten zich bij de door de Staten-Generaal uitgezonden schepen van Pieter van der Does aan. Herdius kon opnieuw dienst doen. Na zijn eerste terugkeer bepleitte hij verbetering van condities voor vlootpredikanten en verschoonde zich voor een volgende expeditie. Zijn pleidooi kan anderen daarvan hebben afgeschrikt. Hij zal niet onbekwaam zijn geweest. In 1602-1603 was hij voorzitter van de Walcherse classis en daarna verantwoordelijk voor de gemeente in Calais. Hij werd gemengd in de zorg voor het leger dat zich in 1604-1606 in Aardenburg en IJzendijke bevond.¹⁶

In 1599 betrof het de predikant van Ysselmonde, Hendrick Löffeler, en voorts Joachim Jansz. Horstius, predikant van Oude Tonge, die waarschijnlijk ook de tocht van Van der Does beleefde. Horstius beriep zich naderhand op het verlof van de kerkenraad met de schepen mee te gaan, waarom hij in 1601 meende een beroep naar Alphen te kunnen opvolgen. Henricus Georgii Löffeler (ook: Leflerus of Leslerus, vaker Lepflerus of Cochlaeus) kreeg evenmin zomaar toestemming zijn gemeente achter te laten. Trouwens, bij zijn aantreden in de classis Rotterdam en Schielandt op 13 en 17 december 1595 rees direct al de vraag of hij niet ad vitam aan de gemeente te IJsselmonde verbonden was. Kennelijk had hij zich laten ontvallen een beroep naar een andere kerk te overwegen. Zijn kerkenraad wilde 'coram classi' bevestigd zien dat hij 'voor het leven' in IJsselmonde werkte. Na heen en weer gepraat toonde iedereen zich tevreden. Lepflerus zei zijn restrictie te handhaven maar eventueel op kerkrechtelijk gepaste wijze in 'toecomende tijden' een ander beroep aan te nemen. Hij werd in juli 1599 toch voor de vloot naar de Canarische eilanden onder Van der Does afgestaan. De Staten vroegen in april 1599 twee predikanten uit Holland 'tot de vlote op Spaingien'. Onze Cochlaeus werd een van hen.¹⁷ De ander zal Horstius zijn geweest. Voorrang in reformatorische kerkvorming lag kennelijk nog voor ieder in eigen omgeving. Het pleitte overigens voor beide predikheren dat men moeite had hen los te laten. En ook hij verwierf zich als deputaat in de classis goede faam. Zo moest hij in april 1599 Vrouwe van Mérode en andere magistraten bewerken 'paapse superstitiën' te verbieden. Op 12 september 1600 volgde zijn beroep naar Nijmegen. Carolus Brockelmannus had het in Wijhe heel wat gemakkelijker om legerpredikant te worden. De Overijsselse synode verleende zonder meer toestemming, zo meldden acta van 9-12 juni in 1601 (art. 9 en 10) en regelde vervanging

¹⁵Joosse, 'Westindische vaart en de kerk', 9. Vgl. Claassen, *Sieketroosters in Suid-Afrika*, 25v.

¹⁶ *Acta cl. Walcheren*, juni 1603- maart 1609.

¹⁷ *Acta cl. Rotterdam en Schielandt*, 31 jan. 1595, 30 mrt en 5 okt. 1598, 19 apr. 1599.

tijdens zijn legerdienst. Er was dus geen uniforme bereidheid bij kerken en predikanten voor vloot- en legerdienst in de onderscheiden gewesten.

Wel wist ook de kleine Friese admiraliteit zich later aangesproken door de ontwikkelingen. Op voorstel van deputaten van de classis Dokkum besloot de synode van Sneek in 1634 dat de predikanten van Dokkum verantwoordelijk waren de geestelijke zorg voor Friese schepen te regelen. Na 1645 kwam dat voor rekening van Harlingen. Maar Friesland ging haar eigen weg en zocht tegen Zeeuws beleid in naar ziekentroosters, beperkte zich daar vrijwel toe. De classis Franeker kwam met Harlingen op 13 september 1653 na ‘ommevraag’ door synodedeputaat Wigleman, tot de conclusie dat niemand zich vrijwillig had gepresenteerd ‘om op de vlote ter zee als predicant te gaen’. Persoonlijke bereidheid werd aldus geaccentueerd. Met genoegen en om ‘pregnante reden’ gaf classis Dokkum op 5 september 1641 de predikant van Oudwoude en Westergeest, dominee Lambertus Alberti, ontslag om naar Brazilië te gaan. Men liet uitzending naar West-Indië mogelijk aan Groningen over. In de Friese admiraliteit had een raadslid uit Stad en Ommelande zitting en vanuit Friesland ging men naar Oost-Indië.¹⁸ Op een eskader komen we pas in 1672 nog een dominee tegen, namelijk Evert Pietersz. Nappius van Midlum.

Zeeland werd een geduchte partner van Hollandse admiraliteiten. Vanaf het begin hamerden de Zeeuwse classes op het aantrekken van academisch gevormde predikanten. De eersten werden voor Oost-Indië door de Walcherse classis uitgezonden. In de volgende hoofdstukken komen we veelvuldig de Walcherse en Amsterdamse classes tegen. De kerk reageerde op het verzoek van jonkheer Jacob van Duyvenvoorde, heer Van Obdam die voor zijn vloot naar de Spaanse kust in 1602 een predikant aan boord wenste. Zijn vice-admiraal kreeg van dominee Johannes Uyttenbogaert een ‘christelijk gebett’, maar zelf wilde hij een extra persoon “om het ghebedt op t’schip te doen”. Met de gebeden typeerde hij ongetwijfeld de totale samenkomst. Hij gaf tegelijk aan nog een chirurgijn nodig te hebben. De Staten-Generaal besliste dat de vacatures waren te combineren. De Walcherse classis trachtte dominee Jan de la Gay in 1602 als geschikt kandidaat te winnen. Van zijn kerkenraad kreeg hij geen fiat, waarna men in Dordrecht naar iemand zocht. De schepen waren al vertrokken en in volgende jaren groeide de medewerking van kerkenraden waardoor het predikantenaanbod steeg. Uitzendingen in de jaren twintig en dertig komen we verderop tegen.

In 1659 werd o.a. de predikant van Westkapelle, Bernard van Deynse door de classis met de schepen naar de Sont gestuurd, waarom zijn salaris zes maanden door de Zeeuwse admiraliteit werd betaald. Ruim 22 maanden bleef proponent Johannes Snoepsius of Snoepius in dienst van de Zeeuwse admiraliteit. Van 15 april 1661 tot 1 maart 1663 voer hij naar de Middellandse zee en opnieuw van 1 maart tot 30 november 1663. In 1668 voer dominee Abraham van Doeslaer vanuit Zeeland weer mee “met ’s lands vloot”, zo luiden de synodale acta van Zuid-Holland (art. 9) van dat jaar. Trouwens, tijdens de oorlogen met Engeland werd het aantal uitgezonden predikanten door de Walcherse classis opgevoerd. Uit rekeningen van de ontvanger-generaal van de Zeeuwse admiraliteit blijkt dat er in 1665 tot 1674 minstens 12 predikanten een of meer keren op de vloot werden gedetacheerd. Dat betrof niet alleen Abraham Doeslaer van mei tot oktober 1667, maar ook Jacobus Schaufelaer in 1664, 1665 en 1666, en Adriaen Walrave in 1664, 1665 en 1666. Adriaens erfgenamen kregen de bedragen voor vergoeding van boeken, kleding en andere spullen omdat hij in de oorlog ‘gebleven was

¹⁸ Romein, *Naamlijst*, s.v., noemt alleen predikanten voor Oost-Indië: in 1642 Balthasar Obiae de Meter, 1645 Tilenus a Ravenstein, 1671 Henricus A. van der Linden, 1673 Johannes Coyter; in 1674 was Antonis Lentz uit Indië terug; in 1677 Rombertus Vos en 1685 Theodorus Grotius Theodorusz. Deze lijst is onvolledig: Tilenius gaat in 1652 weer naar Indië.

met het schip *Tholen*'. In 1674 werd Melchior Leydecker vijf maanden op de vloot geplaatst. Geregeld werd aan deputaten de onkosten vergoed voor hun inspanningen om predikanten en proponenten te charteren voor de admiraliteit.¹⁹

Vanaf het begin zochten Maurits en de kerken dus naar predikanten, al ging het evenzeer om ziektroosters. Mattheeuwsen en Pietersen waren geen incidentele uitzondering uit de nood geboren, ook al werd in 1598 nog getast naar de wettige procedure voor uitzending. Tot de eerste ziektroosters die als dominee naar Indië gingen, behoorde waarschijnlijk de 22-jarige Abraham van der Beetz. of Becius uit Delft. Althans gedeputeerde heren van de Staten van Holland vonden dat hij op gezag van de Delftse magistraat als ziektrooster op de schepen moest worden geplaatst. Het ging om een van hun ingezetenen, zo lezen we in hun resolutie van 28 oktober 1599. In protocollen van de Amsterdamse kerkenraad is op 20 november 1603 te lezen dat Abraham 'Besius' met een ex-medicus uit Friesland en collega ziektrooster Johannes Wogma opnieuw naar Indië werd gestuurd. Na oprichting van de VOC trokken Plancius en Halsbergen recht wat zij als ongeregelheden zagen. Ze namen zelf het examen af van Beetz. om hem uit te zenden. Hij zal door de Delftse predikant Daniël Dolegius met drie andere proponenten aan de classis Dordrecht in 1605 (art. 1) zijn aanbevolen voor de vacature in de gemeente Strijen. Waarschijnlijk was de scriba onzeker over zijn naam, waarom deze werd verbasterd en doorgehaald. Hij was uit Oost-Indië in Delft thuisgekomen. Onbekend maakte echter onbemind. De classis kende een ander, die werd verzonden.²⁰ Eerder was ziektrooster David Crop op de vingers getikt. Op 25 februari 1601 vernam de Amsterdamse kerkenraad dat deze een attestatie had verstrekt aan een niet-lidmaat. Kennelijk wist hij de wetten en toelatingsritten nog niet naar toenmalige waarde te schatten, of misschien was hij niet goed geïnstrueerd.

Maar al dan niet 'fatsoenlijk' geregeld, al vóór VOC en WIC werden ziektroosters de zee op gestuurd. De resoluties van de 'oude Oost-Indische Compagnie' vertellen ons op 12 november 1598 dat de Amsterdamse heren en bewindhebbers Poppen en Grotenhuis samen met dominee Plancius niet alleen de predikant van Oude Tonge en zijn kerkenraad moesten overhalen voor uitzending maar ook ziektroosters moesten werven. Op 9 januari 1599 bleek Jan Dyrcksz. Sonnenbergh uit Enkhuizen bereid als onderstuurman en ziektrooster voor 40 gulden per maand te dienen. In dat jaar verzochten de Zuid-Hollandse deputaten de Staten om Laureys Doremans die op de vloot ziektrooster was ter assistentie van legerpredikanten te benoemen. Hij kon nog niet op andere wijze aan de kost komen. Toen de classis Delft en Delfland op 4 april 1605 voor Indië de schoolmeester van Overschie Cornelis Joosten aannam, werd gezegd dat het benoemen van personen voor het troosten van 'siecken' en 'andere vermaningen ende gebeden' op 'sulcke schepen', t.w. handelsschepen, 'gebruyck' was. Geen wonder dat de Zuid-Hollandse synode in 1647 en 1649 blij berichten kon dat ziektrooster Johannes Stuperus (weer) naar West-Indie was vertrokken. De receptie van extra en professionele werkers voor de vloot was al lang een feit.

Kijken we preciezer naar hun plaatsing op oorlogsvloten dan werd het admiraalschip, van de vice-admiraal en de commandeur, dus van vlagofficieren, met een predikant gesierd. Zo werd dat op termijn gebruik. Er kwamen steeds meer predikanten en proponenten onder het beheer van classes. Dat gaf meer selectiemogelijkheden. De synode van Brielle (art. 54) werd in 1662 gemeld dat haar deputaten voor vice-admiraal De Ruyter de Amsterdamse predikant Anthonis Haselbrouck en voor commandeur De Wilde ene uit Bremen afkomstige Gerhardus

¹⁹ Carpentier Alting, 'Vlootpredikanten', geeft in bijlage I de lijst die door archivaris Fruin is opgesteld.

²⁰ Roelevink, *Acta cl. Dordrecht*, juni 1605, vermoedt dat er stond 'Bredius soen'.

Flockenius hadden gekozen. In 1664 kreeg de synode in Woerden bij art. 16 te horen dat classis Den Haag Guilielmus ab Oostrum tot predikant voor het admiraalschip had geëxamineerd en bestemd. Voorts, classis Schielandt had voor de admiraliteit van Rotterdam Isaac Huysson gekozen ten behoeve van luitenant of vice-admiraal Kortenaer, zo noteerde de synode van Ysselstein in 1665 (art. 15). Een jaar later ging deze over naar luitenant-admiraal Aert van Nesch, terwijl vice-admiraal De Liefde in dienst van dezelfde admiraliteit dominee Noach Francken of France kreeg toegewezen. Dit althans volgens rapportage aan de synode van Dordrecht 1666. In 1667 werkte Cornelis Rouwenius op het schip van vice-admiraal Enno Doedesz van Groningen.

Ziekentroosters waren in beeld voor minder grote schepen. Zo regelde de Amsterdamse kerkenraad volgens protocol van 25 februari 1607 twee ziekentroosters, Abraham van Loije die bij de mouterije woonde, en Cornelis Aertse, wonend achter het weeshuis. Plancius en Halsbergen hadden zich voor hun begeleiding ingezet ten behoeve van enkele schepen onder de admiraliteit voor een vloot 'die naar het westen voer'.

Kerkelijke voorzieningen betroffen allerlei vlootbewegingen. Op de *Hollandia* van bevelhebber Wybrand Schram dat op 25 mei 1625 uitzeilde was een predikant aanwezig. De taak van de bevelhebber was om met enige schepen de zeerover Claes Gerritsen Compaan aan te pakken. Een zee strijd ontbrandde bij Sierra Leone, waarbij de predikant zijn been zag afgeschoten. Hij overleed aan de verwondingen. Voor een vloot naar Denemarken werden twee predikanten door de kerk aangesteld. Dat betrof Benjamin de Lannoy en Martinus Fenacolijs, zo lieten deputaten de synode van Delft in 1659 (art. 34) weten. Zij hadden hen geëxamineerd en de belijdenis laten ondertekenen zodat ze hen als betrouwbare proponenten met een gerust hart aan scheepslieden konden toevertrouwen.

Kortom, de theoretische eis van liturgische lofprijzing op zee ging gelijk op met aandacht voor de sociale functie van religie. Dat leidde tot inrichting van een professionele praktijk. Daarin vonden admiraliteit en kerk elkaar spontaan. Van de religie werd veel verwacht voor politiek-sociale gerechtigheid aan boord. Praktisch formaliseerden kerk en overheid hun samenwerking, voor professionele werkers op zee. Vlaggenschepen kwamen voor predikanten in aanmerking, op andere werden ziekentroosters geplaatst.

2.4. Verdeling van verantwoordelijkheid

Structurele samenwerking van kerk en admiraliteiten doet verwachten dat de overheidsinstantie financiering, de kerk selectie, aanstelling en werk van hulpverleners op zich nam. De VOC had immers op 24 januari 1603 bepaald dat het moest gaan om "trouwe geschickte ende bequame personen omme Godts Woort voor te dragen ende 'tvolck tegens alle superstitie ende verleydinghe der Mooren ende Atheisten uyt de H. Schriften te vermanen". Het apologetische of missionaire element ontbrak niet.

Deze taakverdeling kristalliseerde zich inderdaad uit zonder structurele spanningen. Stelde Maurits in 1598 met de desbetreffende admiraliteit personen aan voor de vloot, vanaf 1621 zag de WIC deze last op zich afkomen toen zij in 1623 financieel bij machte bleek schepen uit te redden. Sindsdien bleven admiraliteiten erbij betrokken waar de WIC om soldaten vroeg. Toen de WIC kaapeskaders uitrustte, in 1623 het eskader van Pieter Schouten, probeerde ze de financiële consequenties te ontlopen. De WIC-Kamer vroeg kerkelijk Amsterdam om een predikant en drie ziekentroosters met de notitie dat de admiraliteit deze betaalde. Kerkelijk Amsterdam stak er bij monde van dominee Johannes Le Maire en ouderling Hans Lenaerts een stokje voor en werkte aan uitzending mee zodra de Amsterdamse Kamer beloofde het salaris te betalen. De WIC liet zich daarin door de kerk gezeggen.

Dat kerkenraden aanvankelijk ziektroosters selecteerden en admiraliteiten aansprakelijk stelden voor financiering²¹ bleek bij problemen. Daarbij rees de vraag welke kerk behoorde op te treden. In 1605 werd een oplossing gezocht voor eerdergenoemde Cornelis Joosten. De classis Delft, betrokken bij leger en vlootdienst doordat de prins in 's-Gravenhage en Delft zetelde, paste een bepaalde redenering toe. De schoolmeester uit Overschie ging varen onder Amsterdamse compagnievlag. Dus lag de verantwoordelijkheid bij de Amsterdamse kerkenraad voor kerkelijk examen en instructie. Aanvankelijk werd er zo gewerkt. Plancius had echter andere ideeën. Hij begreep dat Joosten aan boord ging van een Delfts schip, waarom Delft zijn instructie moest verzorgen. De classis Delft bleef bij de eerste optie. Er was niet alleen door Amsterdam een regeling getroffen en examen afgenomen, het schip voer onder Amsterdamse compagnievlag. Dat legde verantwoordelijkheid bij de Amsterdamse kerkenraad. Zou het schip op korte termijn vertrekken dan dienden de Delftse predikanten in te springen. Hierna was het geen punt van bespreking, waarom we aannemen dat Amsterdam als kerk waar de WIC-Kamer zetelde verantwoordelijk was. Deze gang van zaken vinden we terug in kerkelijke procedures.

De samenwerking tussen kerk en admiraliteit kreeg ook elders praktisch handen en voeten. Toen de admiraliteit van Hoorn een ziektrooster dacht te kunnen aanstellen, kreeg dominee Goedthals in juli 1620 opdracht dit verzoek te beoordelen. Hij kwam tot een negatieve conclusie. Bij herhaling wees de kerkenraad de persoon af, definitief op 25 augustus 1620. De admiraliteit kon hem voor een ander beroep, niet als ziektrooster aannemen. De kwaliteit van de godsdienstoefening was bij hem niet in goede handen, ook al vonden de burgemeesters dat hij goed kon lezen. De bewindhebbers wierpen vervolgens op 19 oktober 1623 de vraag op of dit ziektroosterschap wel een kerkelijk ambt was. Voor aanstelling van een voorlezer was huns inziens geen kerkelijke goedkeuring nodig. Examinatie en kerkelijke approbatie golden slechts bij een kerkelijk ambt. Ouderling Willemsz. en dominee Goedthals formuleerden het antwoord. Beslist werd dat ziektroosterschap een kerkelijk ambt was. Indien niet voor elk schip dan moest er voor elke groep schepen een predikant gezocht, zo drong de Utrechtse synode bij haar Zuid-Hollandse zuster in 1623 aan. Zij zag dat als consequentie van de WIC-oprichting.

Met de inzet van de Overijsselse kolonel Diederik van Waerdenburch voor Brazilië werd de zorg voor ziektroosters werkelijkheid voor de Overijsselse synode. Zij vroeg in 1629 de Zuid-Hollandse synode te letten op het aantal ziektroosters voor oorlogsschepen. De Zuid-Hollandse gedeputeerden kregen opdracht in overleg te treden met de admiraliteit. In de WIC-situatie moest 'gevolcht worden den treyn welcke in de Oostindische Compagnie wort gehouden'. Predikanten in de stad waar het schip wegvoer, dienden geestelijke hulpverleners te toetsen. De kerk trok zo selectie, aanstelling en kwaliteitsbepaling aan zich. Bleek de persoon bekwaam dan kon deze worden afgeleverd aan de admiraliteit of WIC om zijn werk met de zegen van de kerk te verrichten.²² Uit deze praktische urgentie las de kerk haar roeping af regelingen te treffen. Uitzending van pastoraal-missionaire werkers werd steeds meer kerkzaak. WIC of admiraliteit kregen financiering toegeschoven.

Het betrof nog vaak enkele reis en kerken wensten hun predikant vast te houden. Naarmate reizen langer duurden en frequenter werden, werd het lastiger het proponentencorps en predikantenbestand aan te spreken. Een retourvaart naar Brazilië legde heen en terug minstens

²¹ Van Asselt en Abels, 'Zeventiende eeuw', 492, gaan vrijwel aan vlootpredikanten voorbij. Vgl. De Niet, 'Ruzie aan het ziekbed', 75-79.

²² *Acta PS Zuid-Holland*, 1629 (art. 49).

beslag op vier tot vijf maanden, kaapvaart betekende maandenlang verblijf op zee. Oorlogen vroegen van admiraliteit predikanten permanent te contracteren, al stopte salarisbetaling gewoonlijk zodra men van boord ging. In 1667 erkende de Rotterdamse admiraliteit dat predikanten hun loon ook verdienden waar schepen in de thuishaven bleven. Ze kwam met deputaten overeen dat predikanten zonder interruptie bleven dienen, zo schreef de synode van Delft in 1667 op in art. 14. De (Engelse) oorlog bleek een jaar later voorbij. Zij noteerde in 1668 in art. 13 opgelucht dat de oorlog ‘cesseerde’, waarom permanente voorziening niet meer nodig was. Ze beloofde iedereen aan een gemeente te helpen die op de schepen had gediend.

Voor langduriger reizen gaf de kerk toch haar verantwoordelijkheid niet uit handen. Op 3 april 1651 meldde Petrus Everhartius aan de Amsterdamse classis dat hij zijn vlootdienst onder admiraal Tromp had voltooid. Hij wilde naar Oost-Indië, maar de kerk bestemde hem voor Moskou. In 1652 en 1653 was hij met Tromp weer terug.²³ De Amsterdamse classis besloot op 4 augustus 1653 dat er op elk eskader minstens één predikant moest worden geplaatst. De Amsterdamse predikant Robertus Junius die als zendeling in Oost-Indië had gewerkt, was – zo liet men de synode van Den Haag in 1654 (art. 27) weten - aangewezen om in overleg met de admiraliteit daarop toe te zien.

De getroffen regeling bleek te werken. Op 2 oktober 1656 ontbood classis Amsterdam Jacobus Viretus. Zonder kerkelijke toestemming had hij zich als ziektentrooster op de schepen laten gebruiken. Het verhaal ging dat hij zich zelfs had verstout te preken. Dat laatste ontkende hij met klem, slechts had hij enkele preken uit postillen voorgelezen. Na onderzoek bleek dat er een – niet nader genoemde – Franse kerk bij was betrokken. Predikant Johannes Heidanus, mogelijk verwant van dominee Abraham Heidanus uit Leiden - zijn schoonvader Charles Loten was afkomstig uit Brugge en WIC-bewindhebber - moest zich met deze kerk verstaan. Viretus beloofde plechtig zich op zee niet meer te ‘misdragen’. Dit voorval stond niet op zichzelf. De kerkenraad vernam dat diverse personen zonder wettige beroeping op de schepen dienden. Dat werd als “schandelijke ongeregelde incruijpinge in het preeken” opgevat. De admiraliteit werd de les gelezen. Op 7 november 1656 zeiden deputaten dat ze de heren de predikanteninstructie breeduit hadden gemeten. Toch verliep niet alles helemaal naar wat de kerk wenste. Op dringend verzoek van De Ruyter benoemden de Staten van Holland Paulus Vezard uit Rithem op Walcheren in 1653 voor de vloot tegen de Engelsen.

Waarschijnlijk drong de tijd. De Amsterdamse classis wees toen (uit rancune?) niet de voorgedragen Hermannus Blom, Welius, Muijen of Cornelius Theodorus Caletus aan, allen classisproponenten, maar Mulerius voor vijf tot zes maanden.

Admiraliteiten wendden zich wel tot de kerk. De Zuid-Hollandse deputaten honoreerden een verzoek in 1658 door Johannes Roos tot proponent te bevorderen, zo lichtten ze achteraf de synode van Leiden (art. 38) in. Dat de situatie bij vertrek gecompliceerd was, leert uitzending van Aegidius Viret. Hij diende zich in 1677 bij de Delftse synode aan en had eerder de Friese en Noord-Hollandse synode eenzelfde verzoek gedaan, vroeg examen aan om predikant in alle gewesten te zijn, zo legde de Zuid-Hollandse synode uit. Onder de vlag van vice-admiraal De Haen, onderdeel van De Ruyters vloot, was hij uitgezonden. Dat vertrek viel samen met zijn beroep. Theodorus Westhovius, predikant van De Ruyter, had hem op zee examen afgenomen en tot predikant bevestigd op verzoek van De Haen. Tijdens gevangenschap hadden Hongaarse predikanten hem leren waarderen. Na terugkeer vertelde hij beleefd dat niet alles was verlopen naar ‘het gebruyck der Nederlantsche kercke’. Fijntjes legden de Amsterdamse

²³ *Acta PS Zuid-Holland*, 1652 (art. 32) en 1653 (art 25).

deputaten hem uit, dat waar haast was geboden, predikanten in loco gemachtigd waren wettige uitzending te waarborgen. Viret vroeg dus alsnog erkenning als predikant. Dat verleenden de Friese en beide Hollandse synoden elk afzonderlijk. Er heerste immers pluriformiteit. Het patroon was duidelijk. De kerk viel selectie en aanstelling toe, maritieme autoriteiten droegen zorg voor financiële en arbeidscondities.

Enkele gegevens zijn interessant daar de rol van de politiek vaak is overgewaardeerd. Diverse situaties illustreren dat de kerk ongunstige condities niet zomaar accepteerde. In 1659 gaven deputaten hun Zuid-Hollandse synode in Delft (art. 34) bericht van dominee Wittewrongel uit Amsterdam door dat twee proponenten de vloot 'met sonderlinge stichting' hadden gediend. De vraag zich 'in toecomende (te) laten gebruycken' stuitte af op wat beiden zagen als 'oversoobere tracktementen',. Junius liet in 1653 de synode weten dat hij daarover met de 'Edele Grootmogende Heren' had gesproken. Er bleken wel voldoende predikanten bereid de zee op te gaan, maar van tevoren wilden ze inzicht welke 'gagie' ze zouden beuren. Het ging om het salaris bij blijvende gezondheid, maar ook in geval ze 'gequetst' zouden raken, of 'verminct of ooc weghgenomen mochten werden'. Van Junius wilden ze de 'beneficien en soulagementen van haere weduwen en kinderen in cas van hunne aflijvigheyd' vernemen. De synode kwam in actie. Deputaten moesten stevig overleggen met de admiraliteit voor betere voorwaarden. De classis Schielandt kreeg in 1657 bovendien opdracht met de pensionaris te praten, want er was ook van wanbetaling sprake. In 1661 en 1662 antwoordden de heren dat ze steeds in overleg traden met de classes en deputaten onder wie de predikanten vielen. De synode liet in 1662 in Brielle (art. 23) deze zaak aan de classes over. Want bij de classes wilde zij de indruk wegnemen dominant te willen optreden vanuit een centraliserende positie. Maar, zo vond de synode, 'selectie en dispectie' moesten kerkelijk blijven. Ze zou blijven letten op de classes en haar omgang met de 'collegien ter Admiraliteyt'.

Admiraliteit en WIC zorgden voor salariëring zodra men aan boord krom. Concreet betekende dit dat predikanten op grote schepen f 50,- per maand kregen, op kleinere schepen verdienden ziekentroosters f 18,- à f 22,- per maand.²⁴ Vergelijking leert dat kapiteins of schippers elke maand f 40,- à f 50,- opstrekten, stuurlieden f 25,- à f 30,-. Op papier werden predikanten dus niet onderbetaald, daar ze meestal als ongehuwde academici en proponenten startten.²⁵ Voor gehuwde ziekentroosters werd bepaald, dat hun vrouwen in uitzending moesten bewilligen.²⁶ Aanvankelijk vielen vlootpredikanten onder hun admiraliteit, na 1623 kwamen ze steeds meer voor rekening van de WIC. Tijdens onderhandelingen voor de octrooivernieuwing van de WIC klaagden de admiraliteiten erover dat zij nog predikanten bekostigden. De Zeeuwse WIC vond dat dit niet klopte. Het zou "de verachtinghe der predicanten ende consequentelijck van den Godtsdienst selven" in de hand werken.²⁷ Waarom dit zo was, werd helaas niet genoteerd. De verdeling van verantwoordelijkheden voor zorg op zee kreeg veel in de praktijk als regel dus samen met het theoretische gestelde patroon. De vraag is dan voorts hoe dit weerslag vond in instructies en concrete regelingen.

2.5. Instructies

Wie naar zee ging, wilde duidelijkheid vooraf, want op zee was weinig zeker. Instructies gaven enig houvast op zee en in West-Indië. Het proces van beroepsautorisatie in selectie,

²⁴Netscher, *Geschiedenis*, 52 en 343.

²⁵*Acta cl. Amsterdam*, 1 en 10 juni, en 7 dec. 1654.

²⁶Joosse, *Scoone dingen*, 604 (bijl. 2).

²⁷ARA, Kamer Zeeland *WIC-resolutie* 26 mrt. 1640.

examen en aanstelling was niet magisch maar publiek controleerbaar. Daar had de doelgroep belang bij om formeel enig vertrouwen te borgen. De instructies kwamen niet in overleg met admiraliteiten en later met de WIC tot stand, werden dus niet eenzijdig opgesteld of ingevoerd.

In een artikelbrief van 1598 voor Balthasar de Moucheron, toen nog in Veere, legde Maurits vast wat er van een kerkendenaar werd verwacht.²⁸ Zijn liturgische taak bestond in het luid of publiek uitspreken van gebeden en Bijbellezingen. Dagelijks gebed en Bijbelritten waren geen magisch medium om de dagelijkse en grillig natuurgeweld te beheersen, veeleer middel tot beheersing van sociaal gedrag van het bootsvolk, waarom presentie zwaarwegende plicht was. Voor kerklidmaat prins Maurits waren ziekentrouster en predikant representant van de publieke kerk om zoveel mogelijk toehoorders te bereiken.²⁹

Ziekentrousters werden gedrukte preken toegewezen die de kerk had geijkt, zelfstandige uitleg en toepassing van de Bijbel was taboe, dat kwam slechts predikanten toe. Elke voorganger had de Almachtige te bidden voor een goede reis en behouden terugkeer. Hij zag toe op presentie van de mannen bij gebeden en Bijbellezing, absentie werd niet door hem maar door de kapitein beboet. Het stond ieder vrij te vragen om persoonlijk onderricht, toegang tot avondmaalviering en kerklidmaatschap. Zware straf stond op vloeken of onnodig zweren. Dat stond schepelingen op kielhalen, d.i. te worden 'geleerst'. Presentie kon brengen tot twijfel en discussie. In preken en gebeden werden immers persoonlijke en fundamentele zaken geraakt, zo valt op te maken uit zeevademeccums. Verbod op disputen was preventieve bepaling tegen sociale onrust. Met andere woorden, aan boord moesten zeelieden van hun hart een moordkuil maken en beslissen of men zich in gebeden, geboden of wat gelezen werd, al dan niet kon vinden. Het persoonlijk geweten was immers ontmoetingsplaats met de Almachtige.

Ongepast was het officieren ziekentrousters en predikanten te beledigen. Kerkdienaren werd omgekeerd openlijke kritiek op officieren verboden. Vermaan diende binnenskamers te blijven, wettig gezag was heilig en – zij het vaag – met Gods soevereiniteit en almacht verbonden. De boete was lager dan die bij godslastering. Het kostte tien stuivers plus arbitrale correctie die ook gold wanneer voorlezers of predikanten werden beschimpt.

Vóór 1600 legde de prins deze instructie vast, naderhand deed de kerk dat. Deze verschilden niet van wat voor Oost-Indië gebruikelijk was.³⁰ Vergeleken met wat Maurits formaliseerde, werden er meer details uitgeschreven. Zo door de Walcherse classis. Zij zag de geestelijke taak als tweeledig. Het betrof uitoefening van de publieke religie aan boord, maar ook godvruchtig gedrag van scheepslui. Voorbeeldige leefwijze zou 'blinde heidenen' tot 'ware kennisse Godes' brengen. Samenkomsten en persoonlijke bemoediging moest voorkomen dat men de religie vaarwel zei. Gebed, psalmgezing en moreel gedrag dienden wervend te zijn. Voorgangers moesten aanstekelijk zingen. In de kerkelijke artikelbrief werd onderscheiden tussen algemene en bijzondere gebeden.³¹ De dagelijkse morgen- en avondgebeden behoorden tot de algemene, evenals die voor maaltijden (vóór en na!). Bidden en danken bij speciale acties was bijzonder. Het sociale aanzien van ziekentrousters en predikanten werd hoog aangeslagen. Dat moest aan boord zo blijven. In de kajuit konden ze bij officieren en voorname kooplieden aanschuiven,³² al waren instructies op dit punt niet steeds gelijk, de

²⁸ *Articulen voor De Leeuw en Leeuwinne; Articulen by de Moucheron*, RAZ Veere inv. nr 1799, sub 7 en 8.

²⁹ Anders Frijhoff, *Wegen*, 583-587.

³⁰ Grothe, *Archief*, VI, 340-346. Joosse, *Scoone dingen*, bijl. 1 en 4.

³¹ Eekhof, *Krol.*, bijl. XI en XII, *Instructie* van Bastiaen Jansz. Krol en Pieter Bonnisz. in 1623..

³² Eekhof, *Krol*, bijl X-XI; anders Van Deursen, *Bavianen*, 16.

praktijk al evenmin.

De Zuid-Hollandse synode stelde – vooral voor Schieland in haar relatie met de admiraliteit van Rotterdam – in 1629 een korte artikelbrief op. Daarin werd gestipuleerd dat ‘alle morgens ’t gebed zall worden gedaen’ en dat men de ziektrooster niet mocht onderbreken. Deze moest het varende ‘volck in behoirlijke tucht ende in die vreesse Godes onderhouden’, zo sprak zij in 1630 nog eens preciezer uit. In de Walcherse instructies werd expliciet bepaald dat diegenen die na opleiding en examen niet op zee wilden werken, het studiegeld moesten terugbetalen behoudens overlijden. Gods strenge rechtvaardigheid was ook meer in beeld. De ziektroosters werd op het hart gedrukt ‘onwetenden naarstig uit Gods Woord te leren in de waarheden van het christelijke geloof en zondaren tot boetvaardigheid te brengen’. Zeelieden en soldaten moest gezegd hoe verschrikkelijk God oordeelt over mensen die zich niet bekeren. Evenzo werd vastgelegd dat predikanten zich moesten beperken tot het predikambt.³³ Dit sloeg zonder twijfel op handelstransacties of kolonisatie in West-Indië.

Niets horen we over censuur, avondmaalviering en doopbediening. Dat was immers bekend. Zuid-Holland zat er mee toen zich onregelmatigheden voordeden. Dapper bepaalde de Zuid-Hollandse synode in 1631 dat iedereen die het waagde ‘met clappen of andersins het lesen oft bidden’ te verstoren, gestraft werd. Zij erkende in 1629 dat toch niet ‘expresselyck’ was aangegeven wie de straf oplegde en uitvoerde. Een vage oplossing werd gevonden. Haar gedeputeerden moesten dit behartigen bij ‘al zulcke collegien als zij zullen te rade vinden, hetzij dat daertoe extraordinaere personen souden mogen gegageert werden, hetzij dat de schrijvers van de schepen, die daertoe bequaem mochten zijn, daertoe mochten gebruyckt werden’.³⁴ Over tuchtzaken werd een wollige deken gelegd. Misschien had de synode ‘extraordinaire’ civiele rechtspersonen in beeld daar tucht aan boord zorg was van de provoost. Deze ging steeds na of iedereen zijn instructies opvolgde. De rechtspraak was bovendien in handen van scheepsofficieren. Op Friese schepen stond dat aan de commandant. Justitiële aangiften en vonnissen had de provoost voor te leggen aan de Brede Scheepsraad. Hij was als de schout aan wal, dus de aangewezen man om vonnissen uit te voeren. In de praktijk trokken schippers dit nogal eens aan zich om goed en kwaad te bepalen.³⁵ Gerekend naar deze documenten was discipline op de schepen niet aan predikanten gegeven. Het tekent hoezeer de samenleving aan boord als één geheel gold. De instructies werden bij uitzending ondertekend, waarom we ze achterin de actaboeken treffen. Zo lezen we de Delftse instructie van 1 november 1650 in het Actenboek (1645-1668):

“Instructie voor de Siecketroosters op de schepen naer Oost ende West Indie.

Alsoo ten hoogste noodich en dienstich is bevonden dat op de schepen vaerende naer oost en west Indien ende andere verre reysen sieckenbesoucker werden gestelt. Soo is by de E. kerckenraedt der Stadt Delft ten eijnden voor geexamineert N.N. ende in geloove suijsere, in leven wel godvruchtige ende in andere nodighe qualiteijten tot het voorsz. Ampt bequaem bevonden ende voor deselve geordoneert om opt schip daer mede hij vaeren sal sich te reguleren volgens dese credentie en instructie”.

Ziektroosters hadden dus een kerkelijk ambt. De Delftse kerkenraad bepaalde dan ook dat burgemeesters van Delft die geen lidmaat waren, ziektroosters niet mochten selecteren. Zij

³³ Joosse, *Scoone dingen*, 609, bijl. 4.

³⁴ *Acta PS Zuid-Holland*, 1623 (art. 23).

³⁵ De Hullu, *Art.*, 99.

konden deze nomineren, maar daar hield het echt mee op. Aanstelling, examen en instructie waren kerkzaak.³⁶ Een bredere instructie schreef de Rotterdamse kerkenraad uit op 5 januari 1639 voor ziekentroosters naar West-Indië. Zo voor Geoffrey of Godefroy Cornelissen die op 7 december 1639 zijn werk op de *Maestricht* begon. Regelingen vulden de instructies aan. De geschetste taakverdeling tussen kerk en overheid kreeg ook daarin vaste vorm.

2.6. Kerkelijke regeling

Was er een ‘open deure’ dan stelde de kerk predikanten beschikbaar. Anders gezegd, de kerk greep niet van bovenaf op wereldse gebeurtenissen vooruit, maar de loop der dingen was een hemelse vingerwijzing voor haar mogelijkheden.

Aanvankelijk koppelde de synode van Zuid-Holland leger- en vlootdienst aan elkaar. De praktijk wees weer de weg. Al in 1595 werd in Zuid-Holland afgesproken dat er telkens twee predikanten beschikbaar moesten zijn om ‘in het leger te laeten trecken omme aldaer twee maenden te predicken’. Dat werden Baselius van Bergen op Zoom die ‘seer nut en bequaem’ was en de ervaren predikant Tonsor uit Woudrichem. Thomas Spranckhusius en Casparus Swerinchusius deden een jaar later verslag van hun dienst. Toen bleek de aanwijzing niet adequaat toegepast. Voortaan zou door loting worden beslist welke predikant uit welke stad van Zuid-Holland aan de beurt was. Johannes Wttenbogaardt kwam in 1601 beschikbaar voor het leger, maar de synode gaf voorkeur aan ‘ordinaere dienaers en sieckenbesoeckers’.³⁷

Na de WIC-oprichting besprak de Zuid-Hollandse synode hoe uitzending voor de vloot moest worden geregeld. Spreiding werd haar sleutelwoord. Op dezelfde voet schakelde de classis Walcheren al vóór de WIC alle Zeeuwse classes in. In Zuid-Holland legde de regeling elke classis de taak op bij toerbeurt proponenten of predikanten te leveren, met als eerste de classis Dordrecht. Sindsdien besprak elke synode van Zuid-Holland – ook in Noord-Holland – of de classes deze taak vervulden. Daar maakte de vrede van Munster in 1648 geen eind aan, want de Republiek bleef telkens in oorlog met Engeland en Frankrijk. De synode van Delft vroeg in 1648 de broeders of het ‘project, gemaect Anno 1622’ werd gepraktiseerd zodat predikanten de vloot werden toegewezen. In acta van 1622 heette dit een ‘regeling voor de legerdienst’.³⁸ Zonodig werd een classis gemaand personeel uit haar midden aan vloot of leger uit te lenen. Ondanks gebrek aan een nationale synode troffen de kerken gezamenlijk een regeling voor de legerdienst. Althans, een gemeenschappelijk ontwerp werd in 1646 besproken toen predikanten uit alle gewesten op 15 en 21 juni in Den Haag en in Leiden vergaderden. Dat kan effect op de regelingen in de gewesten hebben gekregen.³⁹

De provincie Utrecht, vooral de classis Utrecht, beijverde zich daarin. Johannes Baers werd in 1624 voor de vloot naar Brazilië bestemd, evenals de predikant van Lopik, Daniël Schagen, in 1633. Zo vinden we in 1635 ook dominee Jan Jansen aan het werk op een walvisvaarder samen met De Ruyter, toen nog stuurman. Rudolphus Varick werd op 6 maart 1672 door de classis gekeurd en toegewezen aan Amsterdam voor het eskader van admiraal Van Gent. In 1686 diende hij in Nieuw-Nederland (Long Island).⁴⁰ In 1678 drong de Leidse synode (art. 6) erop aan niet alleen tijdig uitzending te verzorgen, ook meer predikanten en ziekentroosters ter beschikking te stellen. Twee predikanten waren voor een forse vloot onvoldoende gebleken. Dat had het overlijden van Westhovius, predikant van De Ruyter, duidelijk gemaakt. Toen

³⁶ *Acta KR Delft*, 18-20 juni 1645.

³⁷ *Acta PS*, 1595 (art. 23), 1596 (art. 9), 1601 (art. 6 en 11). Vgl. Van Deursen, *Bavianen*, 16.

³⁸ Vgl. *Acta Zuid-Holland*, 1622 (art. 46), 1623 (art. 37) en 1648 (art. 39).

³⁹ Beekhuis, *Protocolen in Drenthe*, 13.

⁴⁰ De Jong, *Church in America*, 72.

konden de sacramenten niet meer bediend.

Bij bespreking van rapportage uit Noord- en Zuid-Hollandse synoden besloot de Friese synode in 1639 geen ziekentroosters op oorlogsschepen te plaatsen dan nadat deze door predikanten in de zeehavens waren geaccordeerd. Friese synoden besloten in 1634 op voorstel van de classis Dokkum dat de predikanten in Dokkum in overleg met de admiraliteit voor voorlezers op haar schepen zouden zorgdragen. Friese kerken koesterden in de zeehavens immers sterke voorkeur voor niet-academisch kerkpersoneel als ‘goede sprekers en vrome troosters’ op de eskaders. Zij kenden geen WIC-Kamer en weinig predikanten meldden zich voor West-Indië, terwijl er diverse legerpredikanten werden aangesteld.⁴¹ Eerdergenoemde Lambertus Alberti was met Nappius daarin uitzondering.

Kortom, in de zeegebieden inclusief Utrecht maakte de kerk verdeelsleutels voor aanwijzing van hulpverleners op zee. Dit werd uitbesteed aan laagkerkelijke classische instanties.

2.7. *Persoonlijke bereidheid*

Maar wie wilde de zee op, zocht men dan avontuur? Het hing uiteraard van de personen zelf af of zij zich beschikbaar stelden. Er was geen kerkelijke dwang, maar persoonlijke vrijwilligheid in verantwoordelijkheid, waarom condities extra gingen spreken. Zeker predikanten wensten zich niet zonder meer aan admiraliteiten of WIC uit te leveren. Zeevaart gaf werkgelegenheid, maar lokte dat ook? In Amsterdam werd sinds 1602 vanaf de preekstoel om ziekentroosters gevraagd en Amsterdamse predikanten waren bereid hen te trainen.⁴² Jan Outghers, kortweg ‘ome Jan’ tijdens de tocht naar Zuid-Amerika en auteur van de eerste en uitvoerige kaart van de straat van Magelhaen, was timmerman van origine en liet zich door Plancius examineren. Hij werd ziekentrooster op de vloot van Jacques Mahu van 1598. Voorkeur gaf de kerk, zoals gezegd, aan predikanten. Het versterkt onze vraag: waren academici bereid risico’s te lopen, hun leven in de waagschaal te stellen op oorlogsvloten? Ging het om avontuur, carrièrezucht of ontliet men problemen? Bij herhaling is het beeld in de literatuur getekend van predikanten en ziekentroosters die de zeevaart als een vlucht aangrepen. Hoe lag de persoonlijke bereidheid?

Er was geen gebrek aan studenten, proponenten en predikanten. Het aantal studenten in de theologie was in 1592 gering, hun studie vergde jaren. In de loop van de zeventiende eeuw verbeterde dat aanzienlijk in de Republiek en in Frankrijk.⁴³ In Frankrijk adviseerde de synode in 1617 de opleiding te verlengen en regelde de subsidie. De filosofiestudie werd zwaarder, waarom studenten later op de markt kwamen. Aanbod was er, zeker van ziekentroosters. Schoenmakers, timmerlieden en veel schoolmeesters ambieerden dit werk. Maar men kende anders dan de rooms-katholieke kerk geen martirium of zelfopoffering met doodsvrachting. In Frankrijk was er een politiek probleem. Protestantse reders, schippers en admiraals moesten rooms-christelijke personen in dienst nemen. Dit verhinderde sommige hugenoten niet toch een predikant in dienst te nemen. Zo zal Le Nepveu in 1634 in Brazilië terechtgekomen zijn als proponent. Franse predikanten waren overigens aan vervolging en oorlog gewend. Nam men in de Republiek zulke risico’s?

⁴¹ Voor Friese stadhouders en o.a. luitenant-generaal Aylva dienden een of meerdere keren: 1643 Johannes Voskuil, 1672 Sybrandes Vomelius, 1675 Henricus Leffring, 1677 Henricus Brink, 1676 Richeus Radijs, 1677 Johannes Tilingh, 1683 Christianus Brink, 1685 Theodorus Grotius, 1689 Dominicus Ruardi en Johannes Gerkema, 1691 Johannes Creyghthon, 1692 Jonkheer Jelgerus Sixtus van Rinia, 1695 Hillebrand Marienhof, 1696 Nicolaus Piscator, 1697 Wibo Sidones, zie Romein, *Naamlijst*, s.v.

⁴² Vgl. Claasen, *Siekentroosters*, 29-65.

⁴³ Van Deursen, *Bavianen*, 35.

Over uitzending beslisten ook vrouw en vrienden. Voor West-Indië bepaalde hun stem nog al eens wat we straks zien gebeuren. Academische predikanten hechtten in ieder geval zwaar aan condities. Anderen namen dreiging en gevaar voor lief. Drie soorten voorvallen zijn tekenend. Te denken valt aan Herdius in Oost-Souburg en aan Edamse dominee Casparus Staphorstius. In 1639 noteerde hij als secretaris van zijn synode in de acta een gebrek aan predikanten voor Brazilië. Dat neer te schrijven raakte zijn geweten. Hij trad in vertrouwelijk overleg met vriend en WIC-bewindhebber Bergschietter en met Amsterdams collega Fredericus Kesslerus, op dat moment deputaat voor Indische zaken. Na dit consult liet hij innerlijke roeping kerkelijk ijken en vroeg anderen naar zijn geschiktheid. Zijn vriend lichtte intussen de WIC-Kamer in, waarop Staphorstius zich terugtrok. Waarom? Hij vreesde voor verkeerde gedachten bij kerkenraad en gemeente. Bovendien begreep hij geen volwaardig traktement te beuren en wilde hij niet gelijk behandeld worden met een beginnend vlootpredikant, wel met de ervaren Kesslerus. Deze had in Brazilië gewerkt. Zo vond hij redenen zich terug te trekken.⁴⁴ Verandering van werk mocht hem geen nadeel berokkenen. Als deputaat bleef hij de zaken voor Indië betrokken.⁴⁵

Een totaal ander beeld liet de niet-academische dominee Pieter Havensz na. Met oppercommies Jacob Adriaensz van der Wel, gouverneur van Guinee, voer hij in 1638 als predikant vanuit Rotterdam mee op de *Erasmus* van Kamer De Maze. We kennen hem dankzij reisbeschrijving van de Haarlemse kunstschilder Adriaen Matham die onder De Liedekerke meevoer.⁴⁶ Onze Pieter kwam in de problemen. Het schip werd ter hoogte van Portugal door zeerovers in beslag genomen. De 51 bemanningsleden werden in Marokko gevangengezet en vervolgens als slaven gebruikt, waarop een delegatie van de Staten-Generaal poogde de slaven vrij te kopen onder leiding van joodchristen Isaïc Pallache. Reden van de mislukking was dat Van der Wel niet met Pallache kon opschieten. De tweede poging van gezant Anthonis de Liedekerke slaagde. Hij gebruikte oud-Haarlemmer Jan Jansz. die bij de Barbarijnse rovers zijn fortuin had gemaakt en in Marokko woonde. Tot veler misnoegen had deze als 'Barbarijns' admiraal zijn christelijk geloof afgezworen en haalde als moslim Nederlandse christenen met succes over zich te laten besnijden en 'Turck' te worden. Daarvoor paaide hij ex-landgenoten met buit en rijkdom.⁴⁷ Doordat De Liedekerkes bemiddeling werd opgeschreven, is nu bekend dat Pieter Havensz uit slavernij terugkeerde. Mogelijk bleef hij in dienst, maar hij heeft dit risico welbewust genomen.

Datzelfde kwam vaker voor. Pastorale bevlogenheid voor zeelieden bracht dominee Evert Pietersz. Nappius in 1671 aan boord van het eskader van Friese admiraal Tjerk Hiddes de Vries. Deze verzocht de predikant uit Midlum, een dorpje bij Harlingen, de Friese admiraliteit in 1671 en 1672 te dienen. In 1665 was hij legerpredikant van Johan Maurits van Nassau. Sinds 1666 bleef hij vlootpredikant, al was hij sinds 1657 met dorpscollega Antonius Lentz aan de gemeente verbonden en had hij als zodanig sinds 1 juni 1657 permanent zitting in de classis. Hij werd bemind prediker op Friese vloot. Officieren, onder wie de Zeeuwse Joost Banckert, lieten zich 's zondags naar de samenkomsten roeien. Bij zijn afscheid drukten de kapiteins met een Statenbijbel waardering voor zijn vertroosting uit bij "tijds en ontijds, dag en nacht, by storm en onweer, by moedig en gruwelijk gevecht, by zieken en gequetsen, en

⁴⁴ Niet in WIC-resoluties, slechts in kerkelijke Acta, zie GAA, inv. nr 185, brief 41, d.d. 9 sept. 1639.

⁴⁵ Kalma, *Kerk onder toezicht*, 289v., meldt dat Staphorstius in 1643 bij de Friese synode coördinatie bepleitte.

⁴⁶ Matham, *Journael van Liedekerke*, 37-87, m.n. 74-76.

⁴⁷ Vrijman, *Kaapvaart en zeeroverij*, 218-235.

anderszins".⁴⁸ Hij hield alle toehoorders voor "hoe zoet en zalig het is voor God en de Goede zaak te winnen of te sterven".⁴⁹ In 1672 was hij weer op de vloot en in 1673 en 1674 veldprediker van Johan Maurits als met Sjuke Feddes gehuwd predikant en dus bepaald opofferingsgezind.

Veel ziekentroosters en predikanten toonden dezelfde inzet.⁵⁰ De praktijk zal in West-Indië straks uitwijzen dat velen gelijke diensten bewezen als Herdius, Havemans en Nappius. Wel kan gezegd dat zij in vergelijking tot de middeleeuwen geen zelfkastijding meer in hun sociale bagage hadden, wat ze vervingen door persoonlijke verantwoordelijkheid voor eigen leven en voor familie en vrienden.

Nu het professionele zeepastoraat naar protestantse maatstaven levensecht bleek, richten we de schijnwerper op het werk aan boord. Het betreft het sociale of pastorale aspect, vervolgens een missionaire component.

3. *Werk aan boord*

Bij de politieke taakverdeling van kerk en overheid en in instructies kwamen we tweeërlei werk tegen, het behartigen van liturgische en sociale gerechtigheid. Evenals de motivatie komt het werk van predikanten en ziekentroosters op schepen er in de literatuur niet best af. Ze zouden zich veelvuldig met drank hebben vergalopperd en slecht gewerkt. Om toenmalige waardering in perspectief te brengen, is inzicht nodig in aard en omvang van hun doelgroep en voorts in hun optreden. Dat spitsen we dus toe op maritieme en missionaire ontmoetingen.

3.1. *Culturele diversiteit*

De samenstelling van bemanning hing uiteraard samen met scheepstype en bestemming. In het Atlantische zeegebied preekten en zongen voorgangers voor een bont gezelschap: bootsvolk, kooplieden, soldaten en zeeofficieren van allerlei Europese herkomst. Voor hen maakte het niet uit of ze soldaten dan wel matrozen tot bekering opriepen. Bovendien, het onderscheid tussen handel, oorlogvoering en kaapvaart was flinterdun.

Maar sociaal verschil mocht er zijn. Dat horen we van Portugezen. Zij betitelden in 1640 admiraals die in de Caraïbiën opereerden tamelijk verschillend. Cornelis Jol was in hun ogen zeepiraat, Piet Hein sierden ze bewonderend als 'de grote admiraal', terwijl beiden precies hetzelfde deden. Ze kaapten regio's van West-Afrika en Antilliaanse eilanden uit Portugese en Spaanse handen, niet minder graag overmeesterden ze zilver- en goudtransporten.⁵¹

Confrontaties met de vijand en natuurgeweld intensiveerden voor allen saamenhorigheid. In de nazorg van gevechten kon sociale diversiteit gaan opspelen. Het boterde overigens nooit tussen matrozen en soldaten. Laconiek werd in journaals genoteerd dat soms 'oude passie' oplaaide. Matrozen en soldaten maakten elkaar nogal eens uit voor doodsvijanden.⁵² Over en weer werd sarren en treiteren sport. Begonnen matrozen, dan waren scheldwoorden als bakpoten en slangenvellen uit soldatenkelen niet van de lucht. Matrozen smeten met bijnamen als 'slothout', typering voor waardeloze lieden die slechts op één plaats van het schip waren te gebruiken. Het is de vraag of het allemaal doel trof, anders dan dat het lucht gaf aan opgekropte spanning. We zien er nog geen klassenstrijd in, wel beroepsrivaliteit omdat

⁴⁸ Brunsveldt, *Journael* (1676), Bibl. Leeuwarden, HS 1262-1.

⁴⁹ Zie Bijbel, dec. 1995 aangeboden aan Fries Scheepvaart Museum Sneek; vgl. Haagsma, 'Bladzijden', 571v.

⁵⁰ De Jong, *Ned. Kerkgesch.* 203, meent dat Compagnieën slechts "laag gesalarieerde ziekentroosters" uitzonden.

⁵¹ Ratelband, *Westafrikaanse reis*, xliiiv. Vgl. Den Heijer, *Geschiedenis*, 65-67.

⁵² De Hullu, *Art.*, 110.

soldaten aan boord weigerden matrozenwerk te verrichten. Ieders vak vroeg verschil in inzet. Het zal ook tijdens windstilten aan de dag zijn getreden. Sociale tweedracht was dagelijkse kost ter verwerking van trauma's of uit verveling. Tijdens de terugreis schijnt de neiging tot wangedrag sterker te zijn geweest dan op de heenreis.

Verskil in afkomst kon misvatting en conflict bewerken. Scheepsvolk en soldaten vormden in opleiding, karakter en herkomst een diffuus gezelschap. Matrozen stonden in sociaal en moreel opzicht niet hoog aangeschreven. Strenge tucht moest hen klein houden. Langdurige tochten vroegen daar zeker om.⁵³ In het begin gaven bewindhebbers voorkeur aan mensen uit eigen regio of gewest. Later werden mensen uit heel Europa geworven. Daar stak beleid achter, al bleef verscheidenheid in bemanning punt van discussie. Spreiding van etnisch verschil remde 'samenrotting' af.⁵⁴ De nacht was geliefd moment voor gekonkel, vooral de eerste en tweede wacht. Hoe groter verschil in afkomst des te vlugger viel de bemanning in groepjes uiteen en werden opstand of mouterij geneutraliseerd. In de loop van onze eeuw werden vrouwen van officieren en kooplieden aan boord toegelaten. Steeds meer kolonisten voegden zich onder het scheepsvolk. Behalve predikanten namen ook ziekentroosters vrouwen en kinderen aan boord mee, eventueel het hele gezin. Op elk schip was met grote sociale verschillen in toehoorders te rekenen.

Religieuze gelaagdheid was niet minder factor voor onrust. Onder de soldaten waren weinig doopsgezinden. Zij verfoeiden militaire en maritieme dienst. Toch waren er soldaten, matrozen en officieren die niet waren gedoopt. Zo waren weesjongeren vaak ongedoopt. Rooms-katholieken monsterden ook aan op Nederlandse schepen en we komen vrijgelaten Afrikanen tegen en Indianen. Jansz Barent Potgieter uit Amsterdam, geboren in Munster, ergerde zich aan godsdienst- of twistgesprekken die hij meemaakte. Hij beschouwde dat als zonde:

“een erasmiaen ben ick in mijn hart
de sonde van godes kercke beklage ick met smart”.

Er waren ook kerkklidmaten aanwezig. Kapitein Sebaldt de Weerd was een van hen. Als zesde van de 17 kinderen van koopman Hans de Weerd was hij in 1567 na zijn geboorte heimelijk in hun koopmanshuis in Antwerpen gedoopt. Zeker in officieren was de kerk present. We zien Piet Heyn, Van Waerdenburch en De Ruyter optreden, om slechts enkelen te noemen. Anders gezegd, er was ook grote culturele, religieuze variatie in de doelgroep. Dat maakt missionaire ontmoeting op zee werkelijk relevant.

3.2. Omvang van de doelgroep

Journaals en monsterrollen geven een indruk van aantallen opvarenden per schip. Iedere admiraliteit stelde de bemanning voor eigen eskader vast. Kooplieden rekenden zelf of in compagnonschap hoeveel manschappen hun expeditie zou tellen. Het aantal toehoorders bepaalde of er een predikant dan wel ziekentrooster nodig was. Dat liep soms nogal op. Over dominee Petrus Moerman weten we dat hij voor de Groenlandse walvisvaart door de classis Walcheren geschikt werd bevonden. Sinds 12 april 1635 was hij telkens 4 à 5 maanden op zee. Op 12 februari 1637 werd zijn traktement verhoogd voor zijn derde reis. De classis schatte in dat hij voor 15 à 1600 man zorgdroeg en was tevreden over hem. Het benodigde

⁵³ Van Deursen, *Klein vermogen*, 33-38.

⁵⁴ De Hullu, *Art.*, 59.

aantal hulpverleners werd per schip berekend. Daarom reageerde de classis Hoorn in 1685 furieus toen zij vernam dat een schip met 180 personen, meest mannen, zonder ziekentrooster naar Indië was uitgezeld. Zij vond dat onbehoorlijk. De Noord-Hollandse synode riep de VOC tot de orde, want de Heren XVII bleken aansprakelijk. Zij verdedigden zich en stelden dat er overeenkomstig hun resoluties was gehandeld. Onderzoek wees uit dat het betrokken schip te klein was voor een ziekentrooster. Was dat opzet? De kerk nam er geen genoegen mee. De Amsterdamse predikant en classisdeputaat Relandus moest vriendelijk maar beslist met de Heren overleggen. Uiteindelijk werd de kerk tevreden gesteld, ook de Zuid-Hollandse synode in 1685 (art. 14). De dominee kreeg namelijk 'een favorabel antwoordt en mitigatie in de genomen resolutie'. Anders gezegd, de bewindhebbers pasten hun besluit aan. Voortaan werd één ziekentrooster per 180 bemanningsleden regel, hun gangbare resolutie werd dus verfiijnd.

De praktijk schiep het volgende beeld over de bezetting.

Balthasar de Moucheron bouwde in 1594 in Arnemuiden *De Leeuw* en *De Leeuwinne* voor in totaal 223 koppen. Onder Cornelis en Frederik de Houtman vertrokken ze op 25 maart 1598 zonder predikant of ziekentrooster, waardoor geestelijke zorg op de officieren aankwam. In mei 1598 voeren vijf schepen weg waarvoor hij Julius Cleerhagen, Gerard Strijbosch, Cornelis de Moucheron en Joris Spilbergen aantrok. Het ging om 350 man, van wie 150 soldaten. De vloot zou het eiland Il Principe veroveren in de bocht van Guinee met de Oost-Souburgse predikant Herdius aan boord. In 1599 ging het onder Van der Does om een vloot van 10 schepen met in totaal 1000 bemanningsleden.

Er zijn gedetailleerder gegevens bekend. Voor de kaapexpeditie in 1598 naar de straat van Magelhaen kreeg Mahu gezag over vijf schepen: *De Hoop* met 130 man, *De Liefde* met 110 man, *Het Gheloove* met 109 man, *De Trouwe* met 86 man, het Jacht *De Blijde Boodschap* telde 56 mannen. Op *De Trouwe* waren relatief veel protestanten, onder wie schipper Anthonis Anthonisz alias 'Swarte Teun'. Volgens zijn verslag dat hem door arrestatie in Chili werd afgedwongen, kende elke schip een heilige schutspatroun. Elke dag waren de religieuze riten in acht genomen. De verslaggever van Sebalts 'Schipvaerd' naar Zuid-Amerika verhaalde dat veel zeelieden van ontbering waren gestorven. In het zicht van de haven overleed op een van de schepen het 69^e bemanningslid. Het Goereese gat liep men binnen met 39 man. De expeditie van de kerkse Olivier van Noort bleek evenzeer veel mensenlevens te hebben gekost. In het reisverslag van de "schipvaerd" werd genoteerd dat oproerige lieden veel onrust stookten. Zij werden als straf aan land gezet, inclusief de vice-admiraal van Mahu. Voor wangedrag berecht, werd hij met een sloep, wat brood en wijn achtergelaten. Na executie liet de 'generaal' "een ghemeen en ghebedt doen", hetgeen doet vermoeden dat hij indien niet zelf een kerkendienaar dit liet uitspreken voor "de gantsche vloot" om ieder te manen "daer exempel aan te nemen".

Toen Van Noort de straat van Magelhaen passeerde, had hij nog slechts drie schepen met in totaal 147 man. Ottsen rapporteerde over de mislukte tocht naar Zuid-Amerika (1598-1601) dat het kleinste schip waarvan hijzelf schipper was, 36 man of koppen telde. Het grootste schip *De Gulden Werelt* van schipper Jacob van Muyen met admiraal Laurens Bicker telde 64 man. Een vloot van twee schepen dus met slechts 100 man.⁵⁵ Gerekend naar de later geformuleerde maatstaf was hier geen werk voor extra geestelijke hulpverleners. Dat was wel het geval voor de Nassausche vloot van Jacques l' Hermite die in 1623-1626 een reis om de wereld maakte met 11 schepen en in totaal 1617 'eters'. Op het vlaggenschip *Amsterdam*

⁵⁵ Ottsen, *Journal*, 1.

waren 237 bemanningsleden, het kleinste jacht *Den Hasewindt*, telde 20 man.⁵⁶ In 1643 voeren de *Castricum* en *Breskens* uit voor ontdekking van Goud- en Zilvereilanden. De bemanning van de *Breskens* kwam in Japan terecht en luidde het begin in van historische betrekkingen tussen de Nederlanden en Japan, waarom er in Japan (1993) een monument ter herdenking van dit schip werd onthuld. Het doet denken aan het VOC-schip de *Halve Maen* van Henry Hudson. De *Breskens*, gebouwd op de Middelburgse werf, vertrok op 26 maart 1642 met 44 zeelieden en 15 soldaten onder kapitein Lieven van Couwenburg uit Zeeuws-Vlaanderen.⁵⁷ De vloot van De Ruyter in 1664-1665 naar West-Afrika telde 2272 man.⁵⁸ Schout-bij-nacht Hendrik Brunsveldt meldde dat zijn eskader onder Willem Joseph van Gent - volgens sommigen het belangrijkste vlootonderdeel tijdens de tocht naar Chattam in 1667 - bestond uit 11 schepen en was bemand met minstens 2710 matrozen en 481 soldaten.⁵⁹ Een jaar eerder was het Friese smaldeel uitgevaren. Daarvan had Johan de Witt verklaard dat het tot het best bewapende en best bemande van de hele vloot behoorde. Ook werd gezegd dat het de grootste zeemacht was die ooit eerder in zee was gebracht met 2438 matrozen, 263 mariniers en 379 soldaten.⁶⁰ De vloot van Hendrik Cornelisz. Loncq met zijn 67 schepen en ruim 7000 man die in 1629 werd uitgerust voor Pernambuco in Brazilië, was een bijzonder grote vloot. Diverse predikanten daarvan zien we in volgende hoofdstukken optreden. De Ruyter kreeg nog meer manschappen onder zich. In 1655 koerste hij met 1165 man naar Cadiz, op zijn vlaggenschip bevonden zich 215 koppen. Tegen de Zweedse koning werd hij in 1656 uitgerust met 6400 man. In 1659 kreeg hij de beschikking over 7700 man. Steeds werden voor oorlogsdoelen handelsschepen gevorderd. Geen wonder dat hij steeds over een predikant beschikte, ook op zijn tocht naar Elmina in 1664. Voor de zeeslag tegen Engeland waren in 1664 20.000 man gevorderd onder wie 4600 soldaten. Zijn laatste tocht begon in 1676 met 4800 man.⁶¹ Kortom, de omvang van de bemanning in Atlantisch gebied schijnt over het algemeen niet al te groot te zijn geweest, althans per schip.⁶² Grote vlooteenheden waren uitzondering. Als regel waren er ziekentroosters en predikanten aanwezig, zeker bij meer dan 200 man.

3.3. Pastoraal werk

De kerk gaf allereerst de liturgische praktijk van reguliere en bijzondere samenkomsten de ruimte. Dat nam direct een aanvang bij vertrek. Zodra de wind gunstig bleek, werd een korte bijeenkomst belegd, waarna de brandewijn werd geheven om de reis naar West-Indië 'in naam van God' te beginnen. Vanaf dat moment wist men zich sterk op de voorzienigheid van God en stuurmanskunst van de schipper aangewezen.

Sinds 1594 werd er naar West-Indië gezeild vanuit Texel, Goereese Gat of Vlissingen via La Rochelle of een andere Franse havenstad, via de Kaapverdise eilanden naar Guinee (nu: Ivoor- en Goudkust of Ghana), vervolgens naar Brazilië en de Wilde Kust. Waar nodig werd de route doorgezet via de Caraïbische eilanden of de Kraalzee naar Virginië en andere delen

⁵⁶ Voorbeijtel Cannenburg, *Journal Nassausche vloot*, 4v.

⁵⁷ Vonk, *V.O.C. op zoek*, 23.

⁵⁸ *Reis van De Ruyter 1664-1665*, 23.

⁵⁹ Haagsma, 'Scheepsjournaal', 207, corrigeerde opgaven van Brandt en De Jonge.

⁶⁰ Haagsma, 'Eenige bladzijden', 577.

⁶¹ Prud'homme, *De Ruyter*, passim, geeft steeds de aantallen.

⁶² De Hullu, *Art.*, 139.

van noordoost Amerika. Gewoonlijk duurde de heenreis twee, soms vijf maanden.⁶³ Voor religieuze toerusting verstrekte o.a. de WIC zeevademeccums en huisboeken. Populair en praktisch waren vademeccums van de Friese predikant Adam Westerman. Hij hoopte dat zeelui zich lieten corrigeren en dat 'blinde Heydenen met hare Kinderen uit de grove duysternisse' werden gehaald. Met genoegen had hij zelf gedineerd met drie prinsen uit Amboina die in 1620 in de Republiek kwamen studeren. Hun saamhorigheid deed hen de maaltijd besluiten met het zingen van de psalmen 23, 24 en 25. Hij wenste zeelieden en ingezetenen overzee eenzelfde godzalige levenswandel toe. Zijn *Groote Christelycke Zee-vaert*, gaf hulpverleners 26 preken in handen, toegesneden op begin en eind van de reis, op tijden van nood en feestdagen. Ook voor verblijf in vreemde havens om de eis van godzalg leven in te scherpen. Wie het naleest, begrijpt dat hij geen rooskleurige verwachtingen koesterde en tekende allerlei zonden van zeelieden. Kennis van Friese havenpraktijken maakte hem wijs en nuchter. Zelfs bij noodweer wilde hij dat ze niet eerst aan fysiek maar aan spiritueel zelfbehoud zouden denken. Boone informeerde recent en nauwkeurig over diverse vademeccums en huisboeken.⁶⁴ De lijst van boeken uit 1624 was bedoeld voor allen. Daarop prijkte allereerst een Nederlandse en Spaanse Bijbel, een Nieuw Testament in het Spaans. Verder ging Calvijs Instituut mee, Hommius Catechismus, Psalmboeken met sloten en met noten, het Cort Begrip, Bullinger's Huysboeck en Perkins' Catholicus en Perkins' behandeling van gewetenszaken waren van de partij. Een Sieckentroostboecxken, Overdenking des Doots van Lansbergen, Loci Communes van Bucanus en gebedenboeken van Havermans en anderen. Bij de geschriften behoorde De las Casas' geschiedenis van Spaanse veroveringen. Spaans wangedrag was spiegel tot reflectie, waarom er voldoende exemplaren aanwezig moesten zijn.⁶⁵ Veel psalmboeken werden voorts ingescheept. Iedereen moest zich in godvruchtig zingen bekwalijken.⁶⁶ De overmaat van dit materiaal was gericht op liturgische gerechtigheid met voedsel voor persoonlijke Godsverering. Toch werden predikanten speciaal aan officieren toegewezen. Zo bestemden Zuid-Hollandse deputaten in 1672 dominee Zacharias Engels voor de heer Ruard van Putten, gevolmachtigde van de regering op de vloot. Tegelijk werd dominee Johannes Mina toegevoegd aan kolonel Palm die op de *Waalddorp* mee uitvoer, zo werd de Brielse synode in 1672 (art. 39) gemeld. Maar onderscheid betekende geen scheiding van toehoorders. Kennelijk kregen officieren en hun personeel dagelijks meer persoonlijke zorg. In ieder geval werd er met het materiaal gewerkt. Dus willen we de dagelijkse of wekelijkse gang van zaken zien. Kwam er in allerlei zeegebieden en weersomstandigheden werkelijk wat van terecht? In het oog vielen de gebeden waarnaar godsdienstoefeningen werden genoemd. Uit instructies lazen we af dat het allereerst ging om morgen- en avondgebeden. Deze lagen ingebed in het dagelijkse scheepsritueel. We lezen er in journaals en andere reisverslagen weinig over. Dat is logisch, want zeventiende-eeuwers vonden alledaagse praktijk geen aparte notering waard. Wel is duidelijk dat 'gemene gebeden' werden gepraktiseerd. Schipper David de Vries liet op zijn reizen zijn stuurman 'het gebed' doen. Dit werd afgesloten met het zingen van *Psalm* 140, waarna hij zijn scheepsvolk een glas wijn inschonk. Morgen- en avondgebed luidden wisseling van werktijden in. Het avondgebed was dagsluiting en start voor het eerste kwartier of werkgroep. Vanaf acht uur tot middernacht ging het Prinsenkwartier in. Het tweede, Graaf

⁶³ Roos, *Zeeuwen*, 8; Den Heijer, *Geschiedenis*, 38.

⁶⁴ Boone, *Zending*, 12-46, separeert VOC ten onrechte van WIC.

⁶⁵ *Resoluties XIX*, 1624. Vgl. Claassen, *Sieketroosters*, 37-46, m.n. 40.

⁶⁶ Milliès, 'Lijst', 14-15.

Mauritskwartier, begon om middernacht. Kwartiermeester of matroos lepelde onderin het schip de volgende formule op:

"Hier zeilen wij met God verheven, God wil onze zonden vergeven.
Al onze zonden en misdaad, God is ons troost en toeverlaat.
Kwáárt, Kwáárt, Graaf Maurits kwartier te roer en te waak zal gaan,
God die verleen ons Zijnen vree. Geluk en behouden reis daarmee.
Graaf Maurits kwartier wilt komen boven, Voor een goede reis willen wij God loven,
God loven en danken zijnen Naam. Komt heruit kwartier in Godes naam.
God wil ons goede schip bewaren. Met al de maats die daarop varen.
Mast, roer, kiel, staaf, steng en want En al wat daar om- en anehangt
Staat altemaal in Godes hand. God die bewaar ons goede schip
Voor eenig kwaad en ongeluk. Voor zee, voor zand voor vuur en brand.
Voor de helsche booze vijand. Voor al het kwaad ons God bewaart.
Kwáárt, kwáárt, 't is lang genoeg gekwaart. Komt laat ons naar de wakers gaan.
En zien wat gasten daarvoor staan. Met een pijpje toebak in de hand.
En rooken eens voor 't Vaderland.
Versche balie, malle gek, Rijs uit je kooi, verversch je spek.
En laat je glazen niet stille staan. Wij willen zoo gaarn naar kooi toe gaan.
Heruit kwartier met alle man. Roept God den Heer van harten an.
Van harten en een blijde zin. Zoo verleent Hij ons mooi weer en voor de wind."⁶⁷

De laatste groep diende tot vier uur 's morgens. Dan ging de wekroep door het schip en diende ieder kwartier zich aan tafels, de eetbak, te zetten waarna het morgengebed klonk. Morgen- en avondgebed gingen dus gepaard met voeding en zorg. De provoost of een scheepsjongen kondigde de medische zorg aan:

"Kreupelen en blinden, komt laat u verbinden.
Boven bij den grooten mast, zult gij den meester vinden".

Zielentroost en ziekenzorg gingen samen in het dagelijkse levensritme. Godsverering in de zondagse bijeenkomsten kon in het water vallen, wanneer we de noodzaak om vaart te houden en weerssituaties indenken. Er zijn echter gegevens dat ze regelmatig werden belegd. Vanzelfsprekend was dat bij moeilijkheden. Op de vloot van Mahu werkte een predikant. Na veel ontberingen besloot de admiraal op 2 augustus 1599 in een baai vlak bij de straat van Magelhaen een aparte godsdienstoefening te organiseren. Hij gebood scheepsvolk aan land te gaan en - ook al was alles besneeuwd – de predikant een ‘openbare predicatie’ te laten doen. God almachtig moest worden geloofd en gedankt, vervolgens gebeden voor een betere vervolgreis. Het hing uiteraard ook van de mogelijkheden af. Tijdens zijn wereldreis tekende Jacques l' Hermite in zijn verslag aan dat de predikatie werd gedaan op 9 juli 1623 toen ze op het eiland Sint Vincent terecht konden.⁶⁸ Uit de monsterrol blijkt dat een predikant diende op de *Amsterdam*.⁶⁹ Zijn naam bleef onvermeld. Aangenomen mag worden dat hij permanent zijn dienst deed. We vinden geen aantekening dat hij niet regelmatig zijn best deed en negatieve

⁶⁷ De Hullu, *Art.*, 56v.

⁶⁸ Cannenberg, *Nassausche vloot*, 16.

⁶⁹ Cannenburg, *Nassausche vloot*, 117.

beoordeling zou zijn verslagen.

Johannes Baers vertelde dat hij niet slechts op zondag maar elke dag zijn predikaties aan boord hield. Van een speciale bededag in 1630 op weg naar Brazilië gaf hij enige details. Nadat hij *Psalm* 140 - kennelijk een geliefde psalm op zee – had laten zingen, preekte hij over *Exodus* 17: 8 – 14 waarna hij opnieuw *Psalm* 140 koos en tot besluit een lang gebed uitsprak. Dit was waarschijnlijk het gewone programma. Preken landden kennelijk. Op een walvisvaarder kwam De Ruyter als stuurman in 1635 diep onder indruk van twee ‘schoone predicaties’ van zijn dominee Jansen. Het zal zondag zijn geweest waarop twee samenkomsten werden belegd. Een ander voorbeeld werd in 1655 genoteerd. De Ruyter deed als vice-admiraal de 'predicatie'.⁷⁰ Liever besteedde hij het uit waarvoor Gerhardus Flockenius in 1664 aantrad.⁷¹ Eerder in 1654 diende proponent Mullerius zijn bemanning wekelijks. Voorts valt te herinneren aan Nappius op het Friese eskader en aan Jan Cornelisz Pick, van wie brieven uit 1624 bewaard zijn gebleven. Daarin riep hij zijn lezers op veel tot God te bidden voor de 'voortplanting' van de kerk in Brazilië. We mogen aannemen dat hij het zelf dagelijks en wekelijks deed.

De kerkdiensten behelsden niet alleen ‘predicaties’, er werd avondmaal gevierd. Predikanten als Baers die dit op 13 januari 1630 bediende, zullen ervan overtuigd zijn geweest dat zij het ware geloof en levensheiliging op zee aantroffen. Deze viering tekende ook De Ruyter in zijn rapport aan⁷² en het werd op het schip van admiraal Van Gent eveneens bediend. Hij had ‘de geus’ van de bezaansmast laten wapperen en "een schoot geschooten" ten teken van de predikatie met aansluitend avondmaal. Het beviel schout-bij-nacht Brunsveldt zo goed dat hij zich heilig voornam zelf een predikant mee te nemen.⁷³ Dat werd dus dominee Nappius. Hoe de viering werd ingericht, wie er in deelnamen, daar mogen we naar raden.

Gerekend naar het aantal schepen op de Atlantische oceaan was het misschien uitzonderlijk. Toch is dat gissen door gemis aan voldoende - vooral negatieve - notities. Enkele gegevens ondersteunen onze conclusie dat het vaker praktijk was dan tot nu toe vermoed. Het rapport aan de Amsterdamse classis van dominee Jacobus Spieringh op 3 oktober 1667 die enkele keren met vice-admiraal Sweers uitvoer, wekt althans de indruk dat hij de gewone positieve gang van zaken meldde. Hij had aan boord gedoopt, het avondmaal bediend en huwelijken gesloten. Dat ondervond hij als een zegen op zijn werk. De classis noteerde voorts dat vloot predikant Nicolaes van Gotha goede attestaties inleverde.⁷⁴ De Delftse synode constateerde in 1677 (art. 11) dat er bij De Ruyter onvolkomenheden waren. Er was niet tijdig en onvoldoende gezorgd voor predikanten. Toen de admiraal en predikant Westhovius omkwamen in Sicilië bleek tot overmaat van ramp dat alleen de predikant van vice-admiraal De Haen over was en in ballingschap raakte. Spijtig constateerde de synode dat er geen gekwalificeerde kerkdienaars over was voor ‘de sacramenten’. Dat bewoog hem er bij de synode van Noord-Holland en classes waar admiraliteiten waren, op aan te dringen meer predikanten aan te stellen, niet alleen voor vlaggenschepen. De admiraliteit antwoordde dat men afging op het advies van maritieme officieren. Het hing dus af van het calvinistisch gehalte of kerklidmaatschap van vlagofficieren als De Ruyter en Tromp.

Aan avondmaalsviering werd de exercitie van tucht gekoppeld. Straf op absentie in

⁷⁰ *Journal De Ruyter*, 100 (26 juli 1665).

⁷¹ IJerman, *Reis van De Ruyter*, lxii.

⁷² IJerman, *Reis van De Ruyter*, 271.

⁷³ Haagsma, 'Scheepsjournal', 211.

⁷⁴ *Acta cl. Amsterdam*, 3 okt. 1667.

kerkdiensten werd beboet, of wijnrantsoenen werden beperkt. Wie voor het eerst meevoer, kostte het een gulden. Was men op een tweede reis absent, dan moest een dubbel wijnrantsoen en twee gulden betaald. De overtreder werd bij een derde verzuim door het kwartier gekielhaald. Dat maakt duidelijk waarom niet de predikant, maar de provoost en bevelhebbers fysieke discipline aan boord uitoefenden. Morele zonden als dronkenschap en seksueel wangedrag, zoals de zgn. 'stomme zonde', homoseksualiteit, kon in handen van predikanten gegeven worden.⁷⁵ Maar bevelhebber en ouderling De Ruyter regelde ook dat zelf.⁷⁶ Behalve mannen waren er vrouwen en 'jonge dochters' aan boord. Zij werden soms voorwerp van discipline door jaloezie.⁷⁷ Onder zeelieden was er consensus over de urgentie van strenge ordehandhaving. Boeten en lijfstraffen stonden dus censuur door predikanten werkelijk in de weg.

De geestelijke zorg omvatte voorts persoonlijke zorg, onder meer stervensbegeleiding. Dat vinden we terug in verhalen over hoge officieren. Westhovius was De Ruyters laatste predikant op diens tocht naar Messina en stond De Ruyter op zijn sterfbed bij met gebed en voorlezing van met name *Psalm* 119 vers 21. Tijdens avondgebeden vond de 'begrafenis' in zee plaats die aan zulke avondsamenkomsten ongetwijfeld een serene diepte gaven. Maar wat kregen hulpverleners terug voor hun werk? We stuiten diverse keren op waardering. Het maakt nieuwsgierig naar de vraag hoe predikanten en ziektroosters werden behandeld en beoordeeld.

3.4. Waardering?

Op zee ging het er soms onaangenaam aan toe. Krankbezoeker Guilelmus van der Meessche zette zijn moeiten zelfs op papier. Vanuit Batavia dateerde hij zijn interessante brief op 10 december 1657 aan het adres van de Amsterdamse classis. Kapiteins verliepen zich nog al eens in gewelddadig optreden en dronkenschap. Dat ondervond dominee Jonas Michaëlius precies zo onderweg naar West-Afrika en Nieuw-Nederland (zie hoofdstuk 5). Hij klaagde over zijn schipper in gelijke bewoordingen als wat Van der Meessche neerpande en verhaalde hoe de opperkoopman wangedrag van de kapitein tegen hem en vooral jegens zijn vrouw voortdurend moest temperen waarom hij aan boord om zijn werk en zijn persoon 'de geheele reyse door' met 'cleynachtige' werd behandeld, behalve op de rede van het Vlie. Na vertrek begon zijn ellende.⁷⁸ Maar waren zorgverleners zelf onbekwaam zoals veelal in de literatuur is gemeld?

Uiteraard kon dat van sommige ziektroosters worden gezegd. In 1624 moest Laurensz. Harmensz. Reysenbeek voor de Amsterdamse broeders verschijnen. Hij bleek remonstrantse gevoelens te hebben geuit. Na publieke boete voor 'ketterij' werd hij toch voor een nieuwe reis geselecteerd. Op ziektroosters viel volgens schepelingen echt wat aan te merken. Zo werden Jan Jacobsz. van Dordt en Pieter Steenacker van dronkenschap beticht, over Abraham Smit werd geklaagd dat hij zijn vrouw mishandelde. Ziektrooster Willem Derrixen op de vloot van Piet Heyn mocht de catechismus zelf wel beter leren, maar hij schopte het tot proponent. Vanaf april 1629 kon hij zich dominee noemen op de West-Indische vaart en voor Guinee.⁷⁹ Zo kennen we meer positieve getuigenissen. Kapitein De Liefde die onder De

⁷⁵ De Hullu, *Art.*, 99 en 107.

⁷⁶ Prud'homme, *De Ruyter*, 42.

⁷⁷ De Hullu, *Art.*, 111.

⁷⁸ Carpentier Alting, 'Vlootpredikanten', 161-164, geeft de brief weer.

⁷⁹ Frijhoff, *Wegen*, 524.

Ruyter had gevaren, kreeg opdracht naar Smyrna en Constantinopel te gaan. Na terugkeer vertelde hij de Zuid-Hollandse synode zeer voldaan te zijn over de ziekentrooster. Voor een nieuwe opdracht in 1680 kreeg hij een ander met wie hij juist niet uit de voeten kon. Oorzaak was diens slechte gedrag. De synode nam dit op met de admiraliteit die zich zeer verontschuldigde. De synode (art. 6) trok diens akte van bekwaamheid in en de admiraliteit beloofde beterschap door vooraf na te gaan of de man niet onder censuur stond. Het toont de goede relaties met de admiraliteit. Deze vond o.a. bevestiging waar iemand bereid bleek de admiraliteit of handelonderneming opnieuw te dienen. Herbert de Jaeger en Simon Cats werden als ex-vlootpredikanten in 1670 door de Zuid-Hollandse synode voor Oost-Indië bestemd, zoals dat in 1669 over Nicolaes a Gotha werd besloten (art. 40). Over hen en anderen lazten we geen onvertogen woord, waarom we ook Johannes Stuperus voor de tweede keer in 1649 ineens uit de nevel van zijn Zuid-Hollandse bestaan zagen opdoemen. Anderen bevestigen ons algemene beeld dat ziekentroosters bekwame lieden waren. De rooms-katholieke baron van het Franse Aubonne Jean Baptist Tavernier, die zich in 1649 voor de Franse koning op een VOC-schip bevond, helpt ons aan die conclusie. Naar zijn smaak was de geestelijke verzorging aan boord beslist onvoldoende. Hij ergerde zich eraan dat leken, zoals kleermakers, dienst deden. Mensen van lage afkomst konden niet zo maar in een hogere sociale stand, zeker niet in geestelijke kring worden opgenomen. Sommigen hadden bovendien een slechte stem! Dat was hem niet geestelijk genoeg. Het irriteerde hem mateloos dat zij hun religieuze plichten niet vervulden toen men lag afgemeerd bij Sint Helena. Een zucht van verlichting slaakte hij toen de admiraal bij het vertrek de schoolmeesters als dominees had geordonneerd de gebeden te doen. Al die tijd had hij op Sint Helena, zo schreef hij achteraf nog boos, geen publiek gebed gehoord. Hij publiceerde zijn verwijt dat 'Hollanders' zeer licht met godsdiensttaken omsprongen.⁸⁰ Maar hij schreef wel op, dat schoolmeesters steeds morgen- en avondgebeden verzorgden. Zij hadden psalmen gezongen en laten zingen. Op zondagen werden voortdurend (n.b.!) twee gedrukte preken gelezen. Hij wilde dus onbedoeld maar zeggen dat ziekentroosters hun taak op zee serieus namen. Van Deursen vermoedt ten onrechte dat preken en gebeden voornamelijk op schepen aan de wal en zodra er tijd voor was praktijk waren, of waar slag moest worden geleverd.⁸¹ Evenzeer klaagden jezuiten over hugenoten en trachtten ze medewerking van officieren voor gereformeerde riten aan boord te blokkeren. Hun talloze klachten bereikten de Franse koning. In het bijzonder hadden ze het gemunt op het psalmzingen. Dat zal straks ook in Canada stem krijgen. Want hugenotenkapiteins maakten ruimte voor twee simultane preekplaatsen. Op het hoge, mooie achterdek konden geprivilegieerde roomse christenen terecht. Maar op hetzelfde moment hielden hugenoten op de voorplecht samenkomsten. Terwijl de priester bezig was met de mis, zongen hugenoten op het lagergelegen dek luidkeels hun psalmen en las men delen uit de Bijbel voor met gebeden voor en na. De psalmen op Marots melodie overstemden de priester gewoonlijk. Jezuitenprotest bedoelde 'dat ruwe geluid' te doen stoppen. Was er geen priester dan schaarde men zich rond de Geneefse riten van hugenoten. Dat kon bij het Franse hof alleen maar negatief overkomen. 'Goede en trouwe katholieke onderdanen', zo klonk steeds het heftige protest, schikten zich naar hugenotenkapiteins.⁸² Zeelieden onder 'geuzenvlag' werden verplicht zich te oriënteren op de gereformeerde religie. Het ontbreekt aan gegevens over registratie van kerkklidmaten, zodat geen precies beeld kan

⁸⁰ Tavernier, *Receui*, 258-260.

⁸¹ Van Deursen, *Bavianen*, 17.

⁸² Baird, *Histoire*, resp. 165 en 71.

worden gegeven over het aantal toehoorders. Toegankelijkheid van de samenkomsten deed de grens vervagen tussen kerklidmaten en niet-lidmaten, gedoopten en ongedoopten. Slechts de avondmaalviering demonstreerde een tweedeling onder de mannen. Maar admiraliteiten horen we weinig klagen over al die zorgverleners die zij voorbij zagen komen. Minimaal geldt dat godsdienstplichten door kerkendienaren destijds met stichting werden gepraktiseerd zodanig dat vlootpredikanten en ziekentroosters op basis van hun instructies het werk minus tucht naar behoren verrichtten en op hun taken als regel waren berekend.

3.5. *Specifieke activiteiten*

Ondanks concentratie op dagelijkse leef- en werkwijze, bijzondere situaties kregen zeker religieuze aandacht. Het was aan bevelhebbers te bepalen welke dagen en gebeurtenissen bijzonder waren en de kerk vulde de zorg dan concreet in.

Meditatie en gebed gaven een spirituele uitweg in verwerking van nederlagen en triomf met zeeslagen en verovering van kustgebieden. Dominee Leflerus hield op 1 juli 1599 voor de mannen van 70 schepen een dankdienst op Gran Canaria. Artilleriekapitein Ellert de Jonghe deed verslag van de lofprijzing in de Sint Anna kerk van 'Groot Canariën'. Voor "de Heer Generael Joncker Pieter van der Does mette Generaele Krijchsraet ende andere capiteynen" hield Leflerus een preek over een psalm. Dit keer ging het om *Psalm* 103. Na dankgebeden liet hij de mannen opnieuw zingen, nu *Psalm* 100. Naar de beleving van ongeveer 400 toehoorders werd aldus "Godt gedanct en geloofd" voor de victorie. Dat betrof dan slechts 5 % van het aantal soldaten en scheepslieden.⁸³ We komen er in West-Afrika op terug. Op dezelfde manier richtte dominee Baers eerder vermelde bededag in toen de Braziliaanse kust in zicht kwam als uitweg voor de spanning voor de aanstaande veldslag.

Niet minder gaven noodweer en tegenslag reden voor samenkomsten. Ottsen liet met zijn mannen het werk rusten toen hun schip op 15 oktober 1600 door storm op de 'wilde woeste' kust van het eiland Flores in de Azoren dreigde te worden geworpen. Hij wilde 'gelijckelijcken' met zijn 'Maets' God bidden om Zijn bewarende hand. Even later nam hij waar dat het "weer beghonde te minderen".⁸⁴ Kennelijk vatte hij dat als gebedsverhoring op. Eenzelfde oproep liet admiraal L' Hermite uitgaan op 23 oktober 1623. Bij de West-Afrikaanse kust zag hij geen kans te landen, hoe nijpend de voedselsituatie en conditie van het bootsvolk ook was. Ten einde raad verzocht hij de predikant een predikatie voor het volk te doen en God te bidden om gezondheid en "goet succes op de voyagie". Zelf was hij overtuigd, dat "alle moghelijcke naerstigheid om eenige verversch plaetse aen te doen bij de overheyd gebruyckt was". Gebed was dus geen afschuiven van verantwoordelijkheid. Na de gebedsoefening bleek de wind ineens gunstig te waaien, zodat de schepen naar het eiland Annabon koersten waar ze vers water en fruit ("orangie-appelen", sinaasappels en citroenen) innamen. Iedereen vond, naar hij aantekende, "dat Godt de Heere ons daertoe ter plaetse als metterhand wilde leyden om de vlote van het aenstaende peryckel, het welck haer door de scheurbuyck over 't hoofd hing, te bevrijden ende te verlossen".⁸⁵ Bijzondere dankstond klonk op zee zodra schepen de gevreesde Abrolhos, een reeks van klippen en banken voor Braziliaanse kust, zonder schade passeerden.⁸⁶

Uiteraard werden feestdagen als Kerst, Pasen, Hemelvaart en Pinksteren gevierd. Vroege en

⁸³ Knuttel, Pamflet nr. 1121.

⁸⁴ Ottsen, *Journal*, 54.

⁸⁵ Cannenburg, *Nassausche vloot*, 31-32.

⁸⁶ De Hullu, *Art.*, 127.

latere journaals van calvinisten als Ellert de Jonghe (1600), Hendrik Ottsen (1601), Jacob le Maire en De Ruyter (1665) vermeldden de samenkomsten evenals lutheraan Samuel Brun (1614). In de Republiek waren ze omstreden. Het roept de vraag op in hoeverre de nieuwe religie invloed had op zee. Op Pasen werd de traditie van de paaseieren door gereformeerden niet vervangen of 'geheiligd'. In liefdesbrieven aan zijn Alkmaarse vriendin schreef bootsman Wollebrandt Geleynsz. de Jongh, en wel in de wij-vorm dat hij met zijn bootsgezellen van "205 coppen" op de reede van Kaap de Goede Hoop op Pasen 8 april 1635 "onse paeseyeren aten".⁸⁷ Strikte normen en waarden werden toegepast op zondagsheiliging. De rustdag vond Wollebrandt de meest geschikte dag voor briefschrijven.⁸⁸ Dat laatste geeft aan dat er op zee persoonlijke vroomheid was. Invloed van de nieuwe religie kan behalve uit predikaties en gebeden, worden getraceerd in het sociale leven op zee. Ook dat is aandacht waard.

3.6. *Sociale rechtvaardigheid*

Aan boord stond arbeidsethos niet los van geloofsbeleving. Uiteindelijk werd een mentaliteit van plicht of gehoorzaamheid en verantwoordelijkheidsbesef een normale waarde toegekend. Een sociale sfeertekening van het leven aan boord ligt daarom voor de hand om invloed van religie te peilen. Toch, niets leek meer op slavernij dan leven op zee, aldus een scheepsarts op Oostindiëvaarders.⁸⁹ Dat was niet minder van toepassing op de West-Indiëvaart. Avontuur, stormen, oorlog, ziekten en arbeidsongevallen eisten naast werklast een zware tol. Allerlei dagelijkse factoren beïnvloedden sociale relaties in de besloten gemeenschap.

Het moreel van de bemanning op handels- en oorlogsvloot was laag. Omstandigheden waren basaal als in veenkoloniën. Hoge werkdruk legde een zware hypotheek op de sociale omgang. Toch heerste er een scherpe arbeidsverdeling. Matrozen dienden grenzen te respecteren tijdens de kwartieren van werk waarvoor ze waren aangemonsterd. Anders dan in de zestiende eeuw behoorde de bemanning niet tot de aandeelhouders waarom men op een arbeidscontract was aangewezen. Dat legde druk op arbeidsplicht, al maakte het taakverdeling helder. Sterker plichtmatige arbeidsethos fixeerte zich op de bepaling dat men pas recht op loon had vanaf het vertrek. Recht op uitkering verloor men, zodra het schip niet verder kon of verloren ging. Militairen kwamen pas in actie voor scheepswerk bij oorlogsdreiging. Vandaar dat zij niet op de rol werden geregistreerd. Dit droeg volgens bevelhebber L' Hermite van de Nassausche vloot bij tot mislukkingen.⁹⁰

Zware arbeid en veeleisende schippers betekenden een aanslag op gezondheid en veiligheid en waren bron van spanning en conflict. Ook dat gaf dubbele verhalen. Slechte stuurmanskunst en onwil wreekte zich in de persoonlijke sfeer. Dominee Michaëlius zal erover klagen in Nieuw-Amsterdam. Daartegenover, Piet Heyn en De Ruyter raakten bekend als goede huisvaders voor de totale bemanning. L' Hermite meende ook zijn best te hebben gedaan. Er is geen reden hem niet serieus te nemen. Sociale rust bereikten zij door strakke discipline. Wollebrandt Gheleynsz werd er soms akelig van, omdat "het qualick onmogelijck sij onstrafbaer te kunnen gaen, offt men treedt d' eene offte andere ordre offte limiet te buyten".⁹¹ Opgekropte frustraties zochten een uitweg in opstand, muiterij en seksuele uitpattingen zodra men aan land ging. Zeker bij muiterij kregen predikanten de schuld. Berucht is de muiterij op

⁸⁷ Van Gelder, 'Wollebrandt' 39.

⁸⁸ Van Gelder, 'De Jongh', 26-37.

⁸⁹ De Hullu, *Art.*, 126.

⁹⁰ Cannenburg, *Nassausche vloot*, lviii.

⁹¹ Van Gelder, 'Wollebrandt Geleynsz.', 103.

de *Batavia* die dominee Gisbertus Bastiaensz. een slechte naam bezorgde.⁹² Religie was immers instrument van sociale vrede.

Toch boekten predikanten soms succes in het voorkomen van muiterij en opstand. Dat bewees dominee Henricus Bongard in 1648 bij een oproer op *Hof van Zeeland*. De gezagvoerders erkenden hun machteloosheid, de predikant greep in. In moreel opzicht getuigden de vele Euro-Afrikaanse jongeren, mulatten en mestiezen, van frequent grensoverschrijdend gedrag. Mogelijk ergerde Fransman Tavernier zich daarom aan 'Hollanders' op Sint Helena dat zij geen enkele poging ondernamen mulatten of anderen te bekeren. Zij verbleven immers 42 dagen op het eiland.⁹³ Ze waren hem er veel te vrolijk. Drankgebruik resulteerde in veelzijdige verhalen. Maar bier of wijn waren zeker op zee niet weg te denken. Het was nodig om verkleuming te voorkomen, zo schreef Wollebrandt Geleyns aan zijn Alkmaarse vriendin. Wie het niet gewend was, moest vooral leren brandewijn te drinken.⁹⁴ Sociale omgang stoelde behalve op werk en wijnrantsoenen op het voedsel. Met een lege maag was het slecht luisteren naar gebeden en predikaties.

De scheepskost, vaak droge scheepsbeschuit, rauwe bonen en groene erwten, was vaak zo hard en zwaar dat het moeilijk te verteren was zonder bier of wijn. Bier ging bij het eten trouwens vóór gebruik van water dat schaars goed was. Had men het ruime sop gekozen, dan werd bier gerantsoeneerd, maar evenals wijn meer dan het geregeld was, uitgedeeld als extraatje op feestdagen en ter bemoediging. Wijn en brandewijn mochten na uitdeling niet opgespaard. Rantsoenen werden niet tot 'wellust, maar 'preservatie van volksgezondheid' verstrekt, als medicijn ter voorkoming van ziekten. Predikanten en ziekentroosters bepleitten geen alcoholverbod of afschaffing van sterke drank, slechts tegen overmatig gebruik richtte zich hun vermaan. Zware belasting en mishandeling werden door de kerk buitengaats of na terugkeer aan de wal ook niet aan de kaak gesteld.

Aan oude gebruiken was het scheepsvolk volgens De Hullu sterk gehecht. Dat maakte het de kerk lastig culturele rituelen te vervangen. Wel werden ze onder kritiek gesteld zoals uit sport en tijdverdrijf bleek. Wie kende immers niet het 'dopen' van onbevaren gasten? Zodra een schip de eilanden ter hoogte van Lissabon passeerde, begon de opwinding. Wie voor het eerst meevoer, kreeg opdracht van de ra twee- of driemaal in zee te duiken of zichzelf onder toezicht met putsen water kletsnat te maken. Dit ruwe 'dopen' werd verboden, niet op grond van het zesde gebod 'gij zult niet doodslaan', dat was: 'zichzelf moedwillig of onnodig in gevaar begeven' zoals de profeet Jona zich in oude tijden niet roekeloos in zee mocht werpen.⁹⁵ Maar bewindhebbers wilden er van af omdat het velen weerhield zich aan te monsteren. Om de zeelieden te ontzien werd een alternatief ingesteld. Ter hoogte van Portugal kon voortaan aan elke bak bij het eten een kan Franse wijn uitgedeeld. De kerk bemoeide zich kennelijk niet met spel en sport.

De strakke werkschema's van dag en nacht lieten toch tijd voor spel en toneel. Uiteraard was er onder soldaten verveling. Ze lieten zich niet indelen bij de kwartieren voor de wacht. Historicus Michiel Joosten van Heede meldde in zijn *Journal* over de tocht van Van der Does in 1599-1601 'naar het Westen' dat de admiraal iedereen verbood op zondag te kaarten. Pikant detail was dat kaartspel werd verboden ongeacht of het al dan niet om geld ging.⁹⁶ Het

⁹² Joosse, *Scoone dingen*, 432v.

⁹³ Tavernier, *Receuil*, 261.

⁹⁴ Van Gelder, 'Wollebrandt Geleyns', 36.

⁹⁵ Hommius, *Catechismus*, fol 177.

⁹⁶ Knuttel, Pamfletten, nr. 1106.

was in ieder geval teken van calvinistische zondagsheiliging, al werd er bij gunstige wind die zondag wel doorgevaren. Om eentonigheid te doorbreken waren allerlei schertsspelen in omloop. Overigens waren lijfstraffen evenzeer vorm van vermaak en sensatie. De spelen werden als 'dolle pret en jolijt' ruw en beestachtig uitgevoerd. Een geliefd 'zoen' spel ging als volgt. Men koos iemand uit om diens gezicht zwart te maken waarna iemand werd uitgezocht op wie men het gemunt had. Onder de schijn de ander te zoenen, werd hij onzachtzinnige zwart gemaakt. Graag ook hing men iemand 'speelsgewijs' op in de touwen van de mast om een gerechtelijk vonnis 'na te spelen'. Onnozele, dus onschuldige en onervaren bootslieden werden naakt met zwartgemaakte billen onder de armen in de mast opgeknoopt. Het mole-naarsspel, het spel van de smid, kasteelbestorming en het ontstemde orgel waren plezieriger tijdverdrijf.⁹⁷

Ongetwijfeld lieten robuuste predikanten en ziekentroosters zich gelden tegen taalverruwing en om respectloze omgang te temperen. In ieder geval lijkt ons de conclusie gerechtvaardigd dat geestelijke hulpverleners zich over het algemeen in het dagelijkse en wekelijkse leefpatroon aan boord beperkten tot wat liturgische gerechtigheid vroeg. Daar waren instructies duidelijk over. Anders gezegd, predikanten en ziekentroosters pasten zich in vroegmoderne arbeidsverdeling in en aan het sociale levensritme aan dat de zeevaart beheerste.

4. Ontmoetingen

4.1. *Maritieme ontmoetingen: vroomheid aan boord*

Religie was meer dan publiek vervullen van plichten, al lag plichtsbefef diep verankerd in elk geweten. Formuliergebeden en voorgelezen predikaties waren kille, stugge documenten. Veel kwam aan op voordracht en luidkeels gezongen psalmen. In hoeverre matrozen en soldaten uit eigen aandrang zich presenteerden en innige vroomheid tijdens de samenkomsten koesterden, valt achteraf moeilijk te peilen.

Toch vernamen we al enige waardering en afkeuring. Er was niet alleen narigheid en seksuele uitspatting in zeehavens. Jan Adriaens Danser uit Amsterdam meerde met zijn mannen in 1664 af in Sonderburg aan de Sont. Hij verdichtte zijn verlangen naar vrouw en kinderen op papier, maakte daarvan een lied, verzong de melodie zodat men het thuis kon nazingen en verloor zich dus niet in heimwee en narigheid:

“Oorlof vriende (vrienden) alt samen
Al die hier sijn bij namen
Ick wens u altesamen
Hier na het eeuwich leeven
Aldie met goede famen
Na gerechtigheijt pramen (aanzetten tot?)
Die wijl (wil) god dan te saamen
Het leste loon oock geven”.⁹⁸

Dat mag uiting van vroomheid heten. Schaarse gegevens wijzen uit dat godsdienstige beleving werd gedeeld. Speciale gebeurtenissen gaven daar expressie aan. Maria de Witt ging af op wat een 'slecht (= eenvoudig) en ruw' matroos te berde bracht. Zij verbaasde zich erover dat na

⁹⁷ De Hullu, *Art.*, 128.

⁹⁸ Van Gelder, *Zeepost*, NRC febr. 2007.

veel schade te hebben geïncasseerd, het scheepsvolk niet bleek gedemoraliseerd. Dat liet ze in een brief van 25 juni 1666 haar neef G. van der Voort in Amsterdam weten, toen ze de forse schade zag van 60 schepen op de rede van Vlissingen als gevolg van een Engelse zeeslag. Op haar vraag hoe “de maets vol goede moed” bleven, gaf de anonieme matroos antwoord: “wij hebben gevochten, maar Godt heeft onse vloot de overwinninge gegeven en wy gebeen (= op grond van onze gebeden) zyn vaderlyken barmhertigheyt over ons bewesende”. Dit sentiment werd onmiddellijk bevestigd door een luitenant die zei dat “deur de geheele vlooth sulken godtsaligheyt” werd gedeeld, want “sy allen te samen Godt hadden te voet gevallen en syn goddelycken segen afgebeden”.⁹⁹ Het staat te bezien of dat structureel dan wel incidenteel zo was.

In langdurig besloten zeeleven kwam men zichzelf en anderen tegen. Het zal een ‘wij-gevoel’ hebben opgeleverd. Dat konden samenkomsten versterken, al dreigden boeten op absentie. Aparte dankstonden, bid- en feestdagen waren uiting van vroomheid. Natuur en Bijbellezing plaatsen zeventiende-eeuwers voor God en zijn almacht en verdiepten afhankelijkheidsgevoel. Kalme watervlakten riepen evenals gevaar besef van goddelijke overmacht op. Expliciet werd dit Godsvertrouwen beschreven. De Ruyter sprak erover in 1635 bij observatie van ijsmassa’s. Bij tegenslag legde hij zich ook neer bij Gods oppergezag. Hij was geen schipper naast, slechts onder God.¹⁰⁰ Anderen deelden deze visie. Toen de *Castricum* de *Breskens* kwijt was en voor een 'hooch eylandt' tegen de klippen dreigde te lopen, stelde de gehele bemanning haar "betrouwen op Godt almachtich".¹⁰¹ Wollebrandt Geleynsz. was bereid te sterven toen hij gevaar voelde. In januari 1637 pende hij zijn vriendin vol zorg op God te blijven vertrouwen. Maanden later concludeerde hij dat het God nog niet had "gelieft ons uyt dese werelt te haelen, maar langer te spaaren", "tot beeteringe van ons leven en onse salicheyt".¹⁰² We horen het zeelieden in gevangenschap zeggen. Liever gevangen dan hun psalmboek afstaan. Psalmzingen was uiting van Godsverering, muziek gaf vleugels. Niemand was tijdens godsdienst oefeningen verplicht zijn stem te laten horen. Anderen zeiden bereid te zijn hun leven voor ‘de goede zaak’, d.i. de religie, te offeren. Zo briefde Jan Huyge in gevangenschap aan zijn ouders dat hij zijn vertrouwen op God stelde hoe ongelukkig zijn toestand ook was of kon worden.¹⁰³ Een ziekentrouster op Guinee, Jacob Jacobsz Steendam, later eerste dichter van Nieuw Nederland, vereeuwigde dit gevoelen. Behalve zware ziekte beleefde ook hij goede tijden. Hij bracht het zeeleven als volgt tot uitdrukking:

"Ons Schipper smeekt, en straft,
Ons Wachter streeld, en blaft,
Ons kok die kookt, en schaft,
Wij drincken, eten.
Men singt, en quinkeleerd,
De konsten zijn ge-eerd.
Men poogd te weten
't Geheym des wereld's t' aller steden
En d' Hemelsche-verborgentheden.

⁹⁹ De Jonge, *Geschiedenis Zeewezen* II, 83.

¹⁰⁰ Prud'homme, *De Ruyter*, 25-54.

¹⁰¹ Vonk, *Op zoek*, 112.

¹⁰² Van Gelder, 'Wollebrandt Geleynsz.', 101.

¹⁰³ Van Deursen, *Bavianen*, 387vv. (bijl. xi en xii).

Vroeg, als de Sonne rijst,
En elks beroep an-wijsd,
Men u, ô Vader prijsd,
Voor u bewaring,
Met smeking, en gebeên,
Om uwe hulp alleen,
Waar dat wij komen heen,
Na d' openbaring
Die wij van u in 't Woord ontfangen.
En sluyten ons gebed met sangen.

So is ons Schip een kerk,
Een Recht-huys, en een perk,
Daar yder een sijn werk
In doet met lusten.
't Zij wat men ook bedrijft
Men leefd, men dicht, of schrijft,
Ons huys dat gaat, en blijft
Op 't water rusten.
En zeyld, en sweefd, als door de wolken,
Var uyt het oog van alle volken."¹⁰⁴

Vroomheid riep uiteraard weerstand en tegenspraak op door verscheidenheid in beleving en oriëntatie. Dat was oorzaak van debat aan boord. De vraag intrigeert hoe men religieus met elkaar omging en elkaar mogelijk tot bekering bracht.

4.2. *Missionaire inzet*

Cultureel onderscheid werd gevoed door verschil in religie hoezeer deze door gereformeerde gezagvoerders werd begunstigd. Vooral bij samenkomsten aan land kon het onderscheid onder zeelieden en matrozen opspelen. Ondanks de triomf was echter slechts 5 % van de bemanning toehoorder van dominee Leflerus op 'Gran Canaria'. De kerkgrens werd vooral zichtbaar tijdens avondmaalvieringen, al wisten de mannen aan boord ongetwijfeld wie er al dan niet was gedoopt.

Kaapvaart en godsdienstoorlog stempelden de ontmoeting met rooms-katholieken en 'Turken'. Zette dat sociale omgang onder druk en maakte bestrijding bekering onmogelijk? Voortdurende zeeoorlogen waren geen goede voedingsbodem voor missionaire verwachtingen. Rooms-katholieken werden vaak ingezet voor communicatie met Spanjaarden en Portugezen om de indruk te wekken dat de opvarenden tot de Spaanse natie behoorden. Dat bracht een gewenste effect: veiligheid door vlucht of overmeestering. Hier was niet alleen sprake van zucht tot lijfsbehoud, maar praktisch profijt. Ottsen zette hen in om Spanjaarden uit te baten en, zo schreef hij in zijn verslag, op een voordelige manier aan vers vlees, koeien of ossen, te komen.¹⁰⁵ Ontmoetingen dienden ook ander profijt, en wel om verdraagzaamheid te laten beleven. Waar mogelijk werden rooms-katholieke slaven op Turkse schepen bevrijd. Zo kreeg de Nassausche vloot 'Turksche' kapers in zicht waarbij onverwachts een kaper

¹⁰⁴ Steendam, *Hemel-sang*, 81; vgl. Murphey, *Steendam* (1961), en Frijhoff, *Wegen*, 537.

¹⁰⁵ Ottsen, *Journael*, 42.

langs zij loefde bij de vice-admiraal. De kapitein en 17 andere christenen sprongen van de Turkse zeerover over op Nederlandse bodem en vroegen asiel. Na onderhandelingen werden allen toegelaten, waarna de zeerover verdween. Twee van de bootvluchtelingen gingen naar Spanjaarden over toen de vloot op Annabon verversingen innam. Eén van hen was een Spanjaard, de ander een Griek.¹⁰⁶

Religiegesprekken deden zich in rustige tijden voor. Het verbod op religieuze en kerkelijke disputen was papier. Ottsen gaf 11 van zijn mannen - gerekend naar het totale aantal van 36 was dat een aanzienlijk deel – de ruimte aan de kust van Brazilië de misviering aan land bij te wonen. Zelf liet hij zijn afkeer heftig blijken. Zijns inziens zondigden zijn mannen tegen Gods gebod op de 8^e en opnieuw 10 augustus 1601, omdat ze voor "den Duyvel een Kaersse ontstaken".¹⁰⁷ Een ander voorval verhaalde hetzelfde. Bootgezel Mees Sandersz dreef op *De Trouwe* de spot met het roomse geloof. Later maakte hij naam als auteur van een kaart van Chiloe, een eilandje voor de Chileense kust, sociaal was hij dus niet een van de minsten, daar hij kon lezen, schrijven en tekenen. David Pietersz de Vries liet zich evenmin onbetuigd. Een van zijn mannen, de supercargadoor, was grieks-orthodox en ontving op 12 februari 1619 zijn sacrament. Een priester kwam met twee dienaars aan boord. De cargadoor kreeg op Griekse wijze het sacrament toegediend en daarover ontspon zich een debat. Op de vraag van De Vries naar verschil in viering kreeg hij ten antwoord dat rooms-katholieken de sacramentswijn niet mochten drinken. De cargadoor vertelde dat zijn Griekse priester hem "een kleyn Kelckjen met Korente-Wijn" had gegeven onder het uitspreken van enkele Griekse woorden. Daarna was hij van boord gegaan. Over en weer werden conclusies getrokken. De Vries 'schold' hem voor lutheraan, omdat die wijn dronken en lutheranen hadden gereformeerd 'altijdt gescholden'.¹⁰⁸ Met andere woorden, De Vries praktiseerde polemieek als confrontatiemethode. Ontmoeting was kennelijk uitwisseling van redelijke argumenten. Ook al moeten we op zijn verslag afgaan, verschillen produceerden geen sociale breuk in persoonlijke omgang. Nederlandse vlag gaf vreedzame coëxistentie. Missionaire inzet beperkte zich tot gesprek en wederzijdse bestrijding van overtuiging. Toonzetting en inhoud van predikaties en meditaties behelsden gezien het gebruikte materiaal een appel op alle toehoorders het christelijke geloof te aanvaarden of te verdiepen.

De collectieve Godsverering trainde de algemene beleving tijdens samenkomsten. Tegelijk behelsde het collectief Bijbelonderricht en vermaan. Pastoraat bij kwetsuren, ziekte en sterven beoogde persoonlijke bekering. Gaan we op de documenten af dan concentreerde men zich op meer dan algemeen christelijke eenheid, de bijzondere educatie in de catechismus die werd gepraktiseerd lijkt dat te zeggen. Het effect van de geestelijke zorg op zee is voorts moeilijk concreet meetbaar door gebrek aan gedetailleerde gegevens, al getuigden predikanten na terugkeer dat aan toehoorders doop- en avondmaal was bediend.

¹⁰⁶ Cannenburg, *Nassausche vloot*, 32v.

¹⁰⁷ Ottsen, *Journal*, 42.

¹⁰⁸ Colenbrander, *Korte Historiael*, 12.